

князьства, пасъля, разам з усёю Беларусяю, увыйшоў у склад Літвы. Да правядзення чыгункі Пінская прыстань мела надзвычайна важнае значэнне. Тут ішоў бойкі гандаль збожжам і салам, якія дастаўляліся з Украіны па Прыпяці і яе правых прыточах і адпраўляліся ў Нямеччыну й Польшчу па каналах. Цяпер з гэтага боку Пінск мае мэншае значэнне. Але яго палажэнне на сярэдзіне важнейшае вадзяное дарогі з Украіны ў Нямеччыну, на вялікім вадзяным вузьлі, абыае яму вялікую будучыну.

Хвабрычная прамысловасць Пінску развіта досіць слаба. Ёсьць каля 20 хвабрыкаў і заводаў, з якіх найбольшыя — хвабрыка сярнічак і 4 пільні, а таксама завод будоўлі параходаў ды інш. судзінаў. Усіх жыхараў у Пінску каля 35 тыс. чал. З старых будынкаў найдзікавейшыя — гэта манастыр, пабудаваны ў XVI вёку, ды касцёл, пабудаваны ў XIV вёку.

На захад ад Пінску, над р. Ясельдаю, ляжыць вядомы двор

Рыс. 133. Пінск.

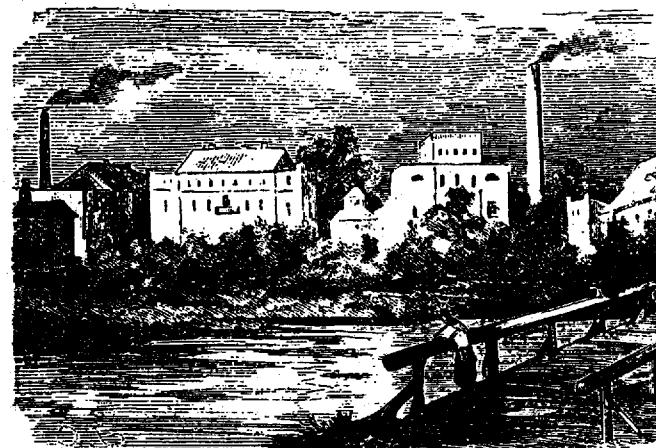
Парэчча (рыс. 134)*). Гаспадары гэтага двара, Скірунты, пабудавалі тут нéкалькі хвабрыкаў, — між іншым, вялікую суконную хвабрыку, якая працуе й дагэтуль. Спеціяльна для яе патрэбаў разводзіцца тут-же ў Парэччы патрэбная да вырабаў сукна паўднёвая расыліна діпакус. Некалькі дзесяткаў год назад была тут і цукраварня, якая што-год вырабляла да 10.000 пуд. цукру (пасъля згарэла); цукровыя буракі разводзіліся ў Парэччы й яго ваколіцах. Трэба адзначыць, што ўсё парэцкія хвабрыкі добра паставленыя, работнікі някéпска забяспечаны.

* Ня блутаць з мястам Парэчкам, што ў Смалéншчыне, над р. Каспляю.

У Пінскім павéце ёсьць досіць многа невялікіх мястэчак, якія ў мінуўшчыне йгралі досіць важную ролю для ўсіх Беларусі, а цяпер яны — толькі цэнтры экономічнага жыцця для сваіх ваколіцаў. Такія: Любашоў, Таліханы, Нобель, Столін, Пагост, Каражан-Гарадок. За апошнія часы моцна расыце Лунінец — мястэчка пры станцыі таго-ж імёньня, дзе крэйкуючы аэльт важнейшая палескія чыгункавыя лініі. Mae каля 8.000 жыхараў.

Кобрын — паветавае места пры р. Мухаўцу, з 10-ма тыс. жыхараў, досіць гандлёвае, дзякуючы свайму палажэнню пры сыштэме Карабеўскага канала ў чыгунцы; значная прыстань.

З мястэчак Кобрынскага павету адзначаецца Антопаль. Гэта прамысловое мястэчка: ёсьць у ім нéкалькі гарбарніяў

Рыс. 134. Двор Парэчча ў Піншчыне.

і маслабойных заводаў. У м. Янаве (на ўсходзе павету) жыў і замучаны езуіт Андрэй Баболя, якога каталіцкі касцёл лічыць святым.

VI. Беларускі лесастэп.

Да гэтага краіны мы адносім 9 паўднёва-ўсходніх паветаў Беларусі: Гомельскі, Суражскі, Мглінскі, Навазыбкаўскі, Стара-Дубскі і беларускія часткі: Гараднянскага, Ноўгарад-Северскага, Трубчавскага і Бранскага паветаў. Ласыне назоў лесастэп у зусім правам заслужуюць толькі паветы Стара-Дубскі, Трубчавскі, Ноўгарад-Северскі, Мглінскі і частка

суседнія з імі, бо толькі ў іх ґрунты, утвораныя на лёссе, займаюць значныя прасторы і толькі тут у часы дагістарычны скрэз быў стоп, пасля выцесьнены лесам. У іншых паветах спатыкаюцца толькі большая ці мэншая вастравы лёссы, на якіх даўней былі паляны, абкружаныя пушчамі. Ёсьць, аднак, шмат супольнага ў сучасным стане ўсіх гэтых паветаў: перад усім высокая гушчыня насялення шырокая раззвіцьцё прамысловасці й рамеслаў, побач з тым незавіднае земляробства, нізкія ўраджаі ды значны адыход на старану; апроч таго, лінія чыгунак і рэкі звязаныя экономічнае жыцьцё іх, а перад усім гандаль, у адну суцэльнасць. Шмат асобнасця ёсьць і ў складзе іх насялення.

З другога боку, трэба адзначыць, што значныя вастравы лёссых ґрунтоў і майсцовасця з лесастаповым краявідам ёсьць і ў паветах, што ляжаць далей на поўнач, на прасторах Раданскае раўніны — Чэркаскім, Рослаўскім ды інш. Аднак іхня значна мэншая гушчыня насялення, слаба раззвітае экономічнае жыцьцё прымушаюць нас разглядаць гэтых паветы як асобную краіну — Радань.

Паверхня лесастэпу найбольш роўная, значна паніжана на заходзе. На ўсходзе, аднак, у яе ўходзяць адарваныя лапіны Дняпроўскага ўзгор'я, якія ствараюць высокія, зрезаныя ярамі, правыя берагі р. Дзясны пад Бранскам і Трубчавскам. Таксама значна павышаная майсцовасць у Навазыбкаўскім, Старадубскім і Мглінскім пав. (Старадубскае ўзвышшо). На берагах Дзясны часамі выступаюць высокія крэйдавыя скалы, а ў іх шмат фасфарытавы. Рэшта краіны моцна нізінная, асабліва Гомельскі павёт, заходняя частка якога мае ўжо зусім палескі выгляд — з аграмаднымі прасторамі балотаў і лясоў.

На Старадубскім узвышшы і ўздоўж правага берагу р. Дзясны залёг лёс. Пад Старадубам на ім стварыліся досіць ураджайнія шэрыя суглінкі, якія займаюць большую часць Старадубскага павету. Навакол іх нішырокім абручом ляжаць падзолістыя суглінкі на лёссе. Досіць шырокі паяс гэтых суглінкаў адыходзіць у Мглінскі і Бранскі павёты; у апошнім павёце яны займаюць значныя прасторы, пакрываючы высокі правы бераг р. Дзясны. Досіць значныя вастравы гэтых самых падзолістых суглінкаў на лёссе знаходзяцца і ў Трубчавскім павеце, а таксама ў Навазыбкаўскім і Гараднянскім паветах. Урэшце ў Суражскім і Гомельскім паветах гэтая ґрунты сустракаюцца досіць рэдка.

Лéвый берагі рэк звычайна пакрытыя тут шырокімі палосамі бедных пяшчаных ґрунтоў. Дзякуючы гэтаму, уся заходняя і паўднёвая частка Гомельскага павету, блізка ўвесь Суражскі, заходняя частка Бранскага і значныя прасторы ў іншых паветах займаюць пяшчаныя ґрунты, пакрытыя найбольш хваёвым борам. Рэшту прастору займаюць супяскі,

ды ў Гомельскім і Гараднянскім паветах ёсьць досіць многа чаротавых балотаў, а на поўначы Гомельскага — кавалак звычайных дзярновых суглінкаў на морэннай гліне.

Апроч хваёвых бароў у лесастэпе сустракаецца шмат лістовых лясоў, асабліва ў Старадубскім пав. У гэтых лясох найбольш расце дуб, клён, і то толькі на поўначы краіны. Елка тут сустракаецца рэдка, а на паўдні яе зусім німа; таксама мала бярозы, ялаўцу. Наагул тут, напраўдзе, канчаецца прырода лясное Беларусі і далей ужо — стаповая Украіна. Трэба заўважыць, што лясы, якіх тут даўней было вэльмі многа, цяпер моцна расцягнены і з кожным годам іхня многа, цяпер моцна расцягнены і з кожным годам іхня

вэчер робіць пяшчаныя выдумы.

Гаспадарка наагул стаіць тут нівысака, асабліва ў дварох, якія маюць заўсёдных парабкоў, а здаюць зямлю палавіншчыкам. Годзе сказаць, што, як у вёсках, так і ў дварох, яшчэ вэльмі часта аруць сахою, а ў лясістых майсцовасцях яшчэ й дагэтуль часамі паляць ляды, як у самым глухім Палесці.

У вёсках-же перашкодою гаспадарцы зьяўляецца а б ш чы н нае ўладанье зямлёю, якое не дае магчымасці культурнайшым гаспадаром вёскі заводзіць палепшанын ў гаспадарцы. Уся вёска мусіць гаспадарыць ці добра, ці дрэнна, але адналькова. З гэтага знаходзяць выхад толькі такі, што выдзяляюць лапіны зямлі пры хаце ў кожнага гаспадара, на якіх ён можа гаспадарыць сваім адумам. На гэтых лапінах гаспадары вывозяць большую частку гною і сеюць тут больш пераборлівія і выгаднайшыя расціліны: ячмень, бульбу, каноплі, табаку.

Апошняя дзівэ расціліны йграюць у гаспадарцы лесастэпу важную ролю. З гаспадаркі йдуць на продаж толькі пянька, або табака. Найбольш канапель разводзяць у Старадубскім, Трубчавскім, а таксама ў Суражскім і Мглінскім паветах. Прадаюць пяньку найбольш у Трубчавску. Почапе і інш. мястэчках. Гандляры з гэтых мястэчак яшчэ з вясны ёзьдяць па вёсках і даюць задаткі на пяньку, пры чым сляяне, вёдама, прадаюць яе на самых нявыгадных умовах.

Табаку разводзяць найбольш у Мглінскім, Суражскім і Старадубскім пав. Разводзяць тут апрача прасцейшых сартоў яшчэ й далікатны сорт гундзі. Як каноплямі, так і табакаю найбольш займаюцца сляяне, дзеля таго, што гэтая расціліны патрабуюць каля сябе шмат клопату.

Ува ўсім гэтых краі шмат сеюць грэчкі. Побач з ёю на заходзе краіны шмат мейсца займае бульба, значная часціна якое йдзé на бравары.

Клімат лесастэпу на вэльмі спрыяе гаспадарцы. А падкаў тут менш, чымся ў рэшце Беларусі, часцей бываюць засухі і дзымуць сухія ўсходнія вітры-сухавеї. Гэта часамі нядобра адзываецца на пяшчаных ґрунтох.

Уся краіна, аднак, вельмі густа заселеная, і з гэтага боку займае адно з першых мейсцаў у Беларусі. Найгусьцей заселены Суражскі павет.

Галоўная маса жыхараў (85—90 %) — беларусы, патомкі даўнёйших радзімічаў, якія спрадвеку жылі ля Іпуці, а пазней занялі і ўсходнюю частку краіны, спустошаную татарамі, аж да саме р. Дзясны і навет за Дзясною. Мова тутэйших беларусаў досіць чистая й харошая, хаця ў ёй і сустракаецца крыху расейскіх слоў.

Апрача беларусоў у гэтай краіне жыве́ць шмат (да 7 %) старавераў-маскоўцаў, якія ўцяклі сюды з Маскоўшчыны, дзе ім не давалі вёрыць па свайму, яшчэ ў XVII веку. Жывуць стараверы найбольш у вялікіх мястэчках — пасадах і займаюцца рамёсламі, гандлем, а таксама прымесловым гародніцтвам і садоўніцтвам. Найбольш старавéraў у Навазыбкаўскім павéце. Затое жыдоў у лесастэпавай краіне мénш, чым на заходзе Беларусі. Так сама, як і там, насяляюць яны найбольш мéсты й мястэчкі і займаюцца гандлем і прымесловасцю.

На ўзмежжах краіны, а часткаю і ў ёй самой, спатыкаюцца тры народы, гэтак блізкіх па мове, а непадобных па характеристу і звычаям: беларусы, украінцы і маскоўцы. Беларусы тутэйшыя — народ працавіты, спрытны і адважны, ня гледзячы на сваю досіць нíзкую ўросласьць, благое харчаванье, бéдныя грунты. «На тых зéмях,— піша расейскі географ,— з якіх маскоўцы даўно ўжо паўцякалі ў адыходныя промыслы, беларусы будуюць сваё надзеі з вялікаю ўпартасцю, энэргіяй і сталасцю»*).

Прамысловасць лесастаповае краіны моцна разъвітая. З гэтага боку займае яна паслья Беласточчыны другое мейсце.

Сярод хвабрыкаў і заводаў важнейшыя суконныя, якія знаходзяцца ў Клінцох (Сураж. пав.). Ёсьць таксама вялікія хвабрыкі сярнічак, вялізарная хвабрыка паперы ў Да брушу, шклянныя гуты (рыс. 135), хвабрыка гарматаў і іншыя зялёныя хвабрыкі ў Бранску, асабліва-ж шмат ёсьць пенькатарапальных заводоў і аллярняў. Урэшце на паўдні краіны сустракаюцца чынныя й дагэтуль цукраварні.

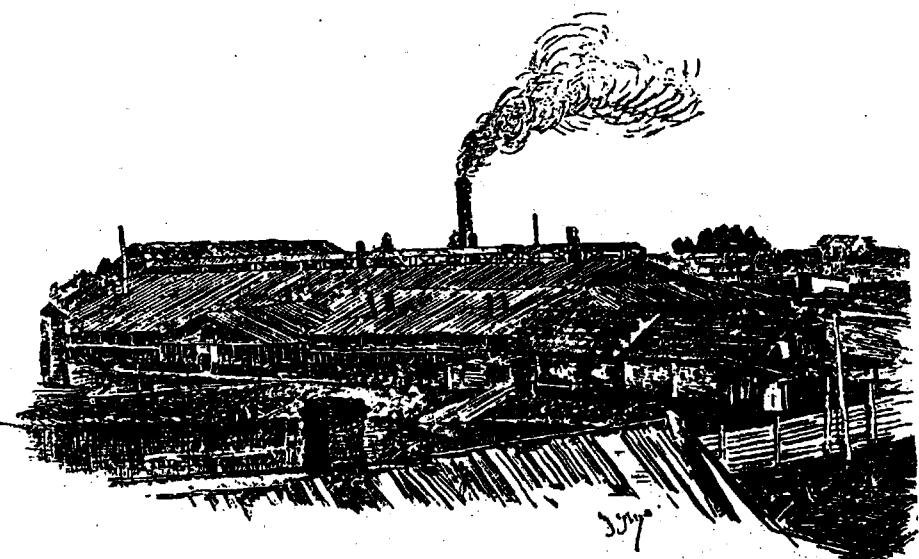
З рамёслаў у Гараднянскім і Суражскім павéтах пашырана ганчарства, у Навазыбкаўскім павéце шмат шаўкоў. У надднепрэўскіх мястэчках будуюць судны — дубы, а бшыўнікі, у м. Ветцы — лайбы, а ў пас. Ардоне Суражскага пав.— цэлыя 8 майстроўні ў вырабляюць павозкі.

Але ні гаспадарка, ні рамёслы, ні хвабрычная прымесловасць лесастаповае краіны ня могуць прахарчаваць усяго яе насялення. Дзеля гэтага вельмі пашыраны тут адход

* Семеновъ. Живописная Россия.

на зарабаткі ў чужыя краі: у Данецкія капальні, на Кубань і г. д. і перасялённіе ў Сыбір.

Большая частка павéтаў лесастэпу адносілася да Чарнігаўскае губэрні, а два паветы — Бранскі і Трубчавіцкі лічыліся ў Арлоўскай губ. Аднак гдзе навет павярхойнага агляду гэтага краю, каб признаць, што ён з рэштаю Чарнігаўскае і Арлоўскае губэрні мае вельмі мала супольнага. Розыніца паміж імі ня толькі тая, што тут жывуць беларусы, а там украінцы або маскоўцы; вялізарныя розыніцы ёсьць паміж іх у самай прыродзе (там чарназём) і ў характеристы экономічнага жыцця.

Рыс. 135. Шкляная гута ў Дзядзькове Бранскага пав.

Важнейшая мястэчка.

Гомель — найбольшое места паўднёва-ўсходняе Беларусі, шырака раскінуўся на высокім, абрывістым беразе Сожу. У стараадаўнія часы было гэта адно са значнейшых мэстаў у зямлі радзімічаў; вялікага палітычнага значэння, аднак, Гомель тады ня мéў. Пачаў ён моцна расыці толькі ў апошнім вéку. Гэты час належыў ён да магутных расейскіх вяльможаў (Румянцевых, паслья Паскевічаў), якія дбалі аб яго дабрабыце. Але асабліва паднялося значэнне Гомелю паслья таго, як праз яго праішлі чыгункі. За апошнія дваццаць гадоў Гомель вырас утрай; цяпер ён мае каля 100 тыс. жыхараў. Выгоднае

палажэнъне (рака, чыгункі, якія разыходзяцца ў 4-х кірунках і, урэшце, шоса з Магілёва на Чарнігаў) робяць з яго вельмі важны гандлёвы пункт. Гомель вядзé бойкі гандаль лé сам пянькою, алé ем, салам. Хвабрычна прымысловасць у Гомелі разывіваецца. Найбольш заводаў па вýрабах дэрэва. Ёсьць, аднак, некалькі заводоў чыгуновых, цагельняў маслабойняў, пільняў. А ў прадмесці Гомеля **Новай Бéліцы** (на другі бок Сожу) ёсьць вялікая хвабрыка сярнічак.

Памятнікаў старасцьветчыны ў Гомелі мала. Цікавейшыя будоўлі ды памятнікі адносяцца да пачатку XIX в., калі тут

Рыс. 136. Гомель. Замак і парк.

гаспадарылі Румянцевы. Ад іх застаўся прыгожы замак з вялікім раскошным паркам і багатымі гістарычнымі колекцыямі (рыс. 136).

За тры мілі ад Гомеля, пры р. Іпуці, знаходзіцца аграмадная **Добрушская папяровая хвабрыка** — князя Паскевіча з 1½ тис. работнікаў. Для яе руху зужыта, між іншым, вялізарная сіла р. Іпуці (гл. рыс. 25).

Вышэй Гомеля, над Сожам, знаходзіцца м-ка **Вéтка**, з 12 тыс. жыхараў, найбольш жыдоў і старавéraў. У гісторыі

стараўераў гэтае мястэчка ме́ла важнае значэнъне. Гэта была першая іхняя «слабада» ў Беларусі. Адсюль маскоўскія цары два разы высялялі, забраўшы край, цэлых дзесяткі тысяч старавéraў назад у Маскоўшчыну*), але тыя йзноў, пачакаўшы, варочаліся, і Вéтка адживала. Цяпёр гэта жыое гандлёвае мястечка. Ёсьць тут каля 10 хвабрыкаў лінаў (канатаў); будуюць таксама лайбы. Разывітае садоўніцтва.

На мяжы Гомельскага і Гараднянскага паветаў знаходзіцца вялікі гандлёвы «пасад» **Дабранка** (з 10 тыс. жыхараў), у якім ёсьць некалькі гарбарняў. Гандлюе Дабранка найбольш мясою скапінаю. Над Дняпром, у вельмі харошай майсцівасці, у Гараднянскім пав., на мяжы з Украінай знаходзіцца старое мястэчка **Любеч**.

Рыс. 137. Навазыбкаў.

Заходнюю частку Гомельскага павету займае широкі паяс лясоў і балотаў, якія мала што не даходзяць да самага Гомеля. Гэты-ж паяс ідзέць і ўздоўж Дняпра далей на паўдня ў Гараднянскі пав., запаўняючы близка ўсю яго беларускую частку. Тут, між іншым, ляжаць вялікія чаротавыя балоты — **Пे́рыста і Замглай**.

Недалёка ад Дабрушу, у Навазыбкаўскім пав., знаходзіцца пас. **Злынка** з хвабрыкамі сярнічак. Такія самыя хвабрыкі ёсьць і ў Навазыбкаве і яго ваколіцах. **Навазыбкаў** (рыс. 137) досіць значнае гандлёвае мястэчка з 15 тыс. жыхараў. У ім, між іншым, знаходзіцца сярэдняя тэхнічная школа і мэтэоралёгічная станцыя.

У Навазыбкаўскім павеце ёсьць яшчэ два вялікіх прымысловых пасады: **Клімаў** — з шчациннымі заводамі і аляярнямі і

*). Пры імпер. Ганьне было выселена 40 тыс. старавераў і пры імпер. Кацярыне II — 20.000 чал.

Новы Ропск, дзе шмат рамёснікаў — шаўцоў. Апроч таго, авары Сафіяўцы — вялізная хвабрыка сярнічак.

На поўнач ад Навазыбкава, у Суражскім пав., знаходзіцца пас. Клінцы, з 12 тыс. жыхараў, — гэты, як кажуць, беларускі Манчэстэр. Клінцы — буйны прамысловы цэнтр. У самы пасадзе ёго прадмесьцях ёсьць каля 10 суконных і ткацкіх хаварыкаў, нéкалькі чыгуновых заводаў, гарбарняў, масла-бойных, вяровачных заводаў. На гэтых хаварыках працуе каля 4 тыс. работнікаў і вырабляецца тавараў на нéкалькі міліёнаў рублёў у год. У Клінцах ёсьць таксама шмат дробных рамёснікаў — ткачоў. Сам Сураж — невялікі горад над р. Іпуццю. Ёсьць у ім картонная хвабрыка.

Дзякуючы Клінцоўскуму району, Суражскі пав. найгусцей заселены і мае найбольш разывітую прамысловасць ува ўсім Беларускім лесастэле.

Мглінскі пав. у гэтай справе застаецца далёка ззаду. Сам Мглін — невялікае място (8 тыс. жыхараў) з 3-мя кірмашамі, на якіх ідзе торг на пяньку, алéй, складні. Почап, на р. Судасці, пры чыгунцы, — прамысловое мястечка. Вядзé бойкі гандаль пянькою, мае каля 10 пенькатрапальных заводоў і вялікую аляянню. У суседнім двары вялізарны сад, табачныя плянтацыі і хмельнікі.

Мглінскуму і асабліва Суражскому паветам не хапае хлеба для прахарчавання жыхараў. З гэтага боку Старадубскі павёт знаходзіцца ў лéпшым палажэнні і яму свайго хлеба хапае. Старадуб — цяпер ціхое, заросшае садамі място, мяё, знаходзячыся на самым краі Беларусі, вéльмі бурную гісторыю. Гандаль яго з ростам пасадаў зъмéншыўся. Гандлюе з божажам і пянькою. Насялення каля 12 тыс. Ад ст. Унечы да Старадубу правéдзена вузкакалéйная чыгунка.

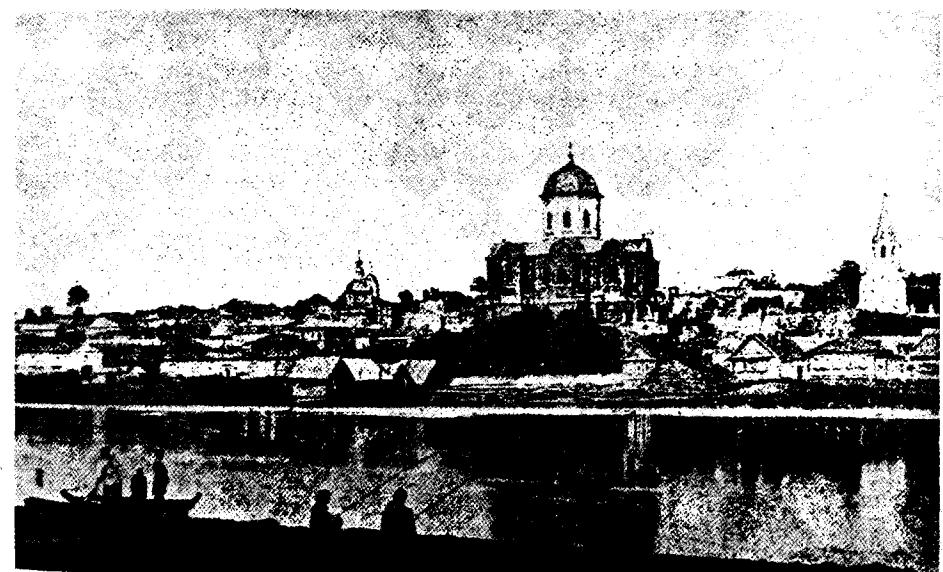
Старадубскі павéт мае слаба разывітую прамысловасць. У пас. Ялёнцы ёсьць нéкалькі ўніверсітэцкіх і пенькатрапальных хаварыкаў. У Старадубскім павéце разывітае хатніе ткацтва палатнаў і сарпінак. З-пад с. Рахманава выйшла адна з першых беларускіх пясьнярак М. Косіч, якая напісала і выдала нéкалькі кніжок вéршаў у мове старадубскіх беларусаў.

У Ноўгарад-Сéверскім пав. над р. Дзяясною, пры вусыці р. Судасці ляжыць мястечка Грамяч з 3000 жых., дзе спатыкаюцца тры народы — беларускі, украінскі і маскоўскі. На паўдня ад Грамяча, аж да самога Ноўгарад-Сéверску беларусы жывуць, перамішавшися з украінцамі.

Беларуская частка Трубчаўскага пав. асабліва вядома са сваёй пянькі, якая лічылася найлéпшай у Расеі. З промыслаў тут разывітыя лясныя — сплаў па р. Дзяясне і будоўля на ёй судзінаў.

Трубчаўск з 7 тыс. жыхараў, на высокім правым беразе Дзяясны, мае шмат дробных хаварыкаў: пенькатрапальных, аляянню, хаварыкаў лінаў (канатаў) і вядзé значны гандаль пянькою і алéем, а таксама й лéсам з Адэсаю і Рыгаю.

Над Дзяясною ў надзвычайна прыгожай мяйсцоўсці, сярод гораў і глыбокіх яроў, ляжыць самае ўсходнє беларускае място Бранск (рыс. 138). Вéльмі старое гэтае място было ў даунéйшыя часы (XIV—XV вéк) апораю Беларуска-Літоўскага дзяржавы на ўсходзе. Ад сівое старас্বéтчыны засталося ў ім крыху памятак, сярод якіх асабліва вызначаеца Сьве-

Рыс. 138. Бранск над Дзяясною.

скі манастыр, што стаіць ля места на высокай гары, абкружанай ярамі. Манастыр гэты далёка вядомы ў ўсходній Беларусі; за сотні вёрст заходзяцца сюды багамольцы.

Бранск — значнае прамысловое і гандлёвае места. Ёсьць у ім вялікі завод гарматаў, нéкалькі пенькатрапальных, канатных заводоў, пільню, аляянню. Бранская прыстань на р. Дзяясне сплаўляе шмат лéсу, алéю, пянькі. Як раз ад Бранску (проці яго ляжыць вусыце р. Болвы) Дзяясна робіцца судаходнаю, бо вышэй яна запруджана бярвéнем, якое сплаўляецца па ёй розсыпам. Бранск урэшце значны й важны чыгункавы вузел: з яго чыгункі разыходзяцца ў 6-х кірунках.

З паўночнага заходу ў Бранскі павéт уваходзіць Дняпроўскае ўзгор'е, на якім тут знаходзяць вέльмі многі фасфарты ў; апроч таго, тут на берагах Дзясны ламаюць камень, крэйду, вапну. Узгор'е цягнецца ўздоўж бéraгу Дзясны, пакрытае досіць ураджайнымі грунтамі і густа засéленае. На заход ад яго на бéднай пяшчанай раўніне разылеглася Акуліцкая пушча (каля 80 тыс. дзесяцін лесу), да якой навет праведзена зумысьле чыгунка (Жукавка — Косаўка). Лясы тут хвáёвыя, грунты пяшчаныя, шмат выдмаў; насялённе вéльмі рэдкае, зарабляе ў лесе, гоніцы смалу, дзёгаць, паліць вугаль і г. д.

Тым часам, як правы бéraг Дзясны ў Бранскім і Трубчаўскім пав. высокі, зрезаны ярамі, лéвы бéraг, наадварот, — нíзінны, роўны, пакрыты пяшчанымі грунтамі, на якіх парасьлі аграмадныя Бранскія лясы, што цягнуцца далёка на ўсход у Калужскую губэрню (Жыздрынскі пав.). Лясы гэтая засéлены палéхамі, якія паводле мовы сваёй ёсьць пераходнымі плéмямі ад беларусаў да маскоўцаў, а па звычаям жыцця найбольш збліжаныя да беларусаў*).

Сярод гэтых лясоў на д. Болваю здабываюць добрую зялéзную руду; тут-же павырастала шмат вялікіх заводаў (**Мальцаўскія заводы**) і праведзена знарок чыгунка. З гэтых заводаў асабліва важны — рэльсавы, які вырабляе тавару на 5 мілёнаў руб. у год, і крышталёвые ды шкляныя гуты, якія вырабляюць тавару на $1\frac{1}{2}$ мілёны. Ёсьць яшчэ нéкалькі чыгуновых і зялéзных заводаў. Усё Мальцаўскія заводы вырабляюць тавараў у год больш, як на 7 мілёнаў руб. Цэнтр гэтых заводаў знаходзіцца ў с. Дзядзькове Бранскага пав. (рыс. 135), а капальні руды (шахты) найбольш у Жыздрынскім пав.

РАДАНЬ (ПАЎДНЁВАЯ МАГЛЕЎШЧЫНА). На поўнач ад краіны Беларускага лесастэпу ляжыць рад павéтаў, рэдка засéленых, з благімі, найбольш пяшчанымі, грунтамі: **Рагачоўскі, Быхаўскі, Чэркаўскі, Клімавіцкі і Рослаўскі.** Маюць яны, аднак, шмат супольнага з толькі-што разглédжанаю краінай лесастэпу, асабліва з яго пяшчанымі лясістымі мяйсцоўствіямі, якіх тым гэтак шмат на заходзе ды ў далінах рэк. З другога боку, і ў Радані сярод безканéчных пяскоў, паабрастаўшых хваіною, спатыкаем мы нярэдка, асабліва на ўсходзе краіны, значныя вастрывы багатых лёссавых грунтоў, на якіх у старадаўнія часы, пэўне, былі паляны сярод

* Тыпы палéхаў добра апісаныя Тургеневым у «Запісках паліўнічага» і Семёновым у «Живописной Росии». Ад маскоўцаў яны, паводле слоў гэтых аўтараў, гэтак розніца, што пасъля нéкалькі слоў у палеху можна пазнаць «чалавéка саўсім асаблівае пароды». Народ гэтых здаровы, працаўісты, прамысловы. У звычаях, характеристы і мове іх ёсьць шмат цікавых асаблівасцяў.

бязъмежных пушчаў. З гэтае прычыны Радань навет можна было-б лічыць часткай лесастэпу. Аднак успомненныя вастрывы лёсавых грунтоў займаюць тут значна меншыя прасторы, чым на паўдні. Тады, як на паўдні ў часы дагістарычныя і на пачатках гісторыі паляны ігралі значную ролю і, быць можа, панавалі над пушчай, тут было бязумоўнае панаванье пушчы. Сярод гэтых-то пушчаў над Сожам жыла галоўная маса плямені радзімічаў, дзеля чаго мы й назвалі краіну гэтую Раданью, зямлёю радзімічаў. Пашираючыся адгэтуль на ўсход і паўдні, радзімічи колёнізавалі Беларускі лесастэп і дайшлі да Дзясны. Такім чынам паміж абедзвярьмя краінамі ёсьць навет пэўная племянная і гісторычная сувязь. Аднак і розніцы вялікія — гушчыня насялёння ў Радані значна меншая, і склад яго — чысьцейшы беларускі, прамысловасці близка што няма, гандаль слабы і г. д. Усё гэта стварае з Радані, прынамся пры сучасным яé палажэнні, — асобную краіну.

Паўночную мяжу краіны творыць Дняпроўскае ўзгор'е. Павéрхня краіны роўная (Раданскай раўніне), ды вéльмі ступняёва зьніжаецца ад Дняпроўскага ўзгор'я на паўдня, аж да ўзгор'я ў лесастэпу. Толькі правы берагі рэк значна падніты над ваколіцам. Усход краіны (Рослаўскі павéт) высака падніты і ўзгоркаваты з таё прычыны, што ў яго заходзяць часткі Дняпроўскага ўзгор'я (Рослаўскія вышыні), адхадзячыя сюды ад Ельнінскага вузла. Самаю нíзкою часткай краіны зьяўляеца заход яé — Быхаўскі і Рагачоўскі павéты, якія маюць у сабе шмат падобнага да сумéжнага Палесся, але адзначаюцца ад апошняга большай гушчынёю насялёння.

Важнейшымі рэкамі краіны зьяўляюцца: Сож, які са сваімі прытокамі Астром, Бéсядзьдзю ды Іпуццю абвадняе большую, усходнюю, часць краіны, і Дняпро з Друццю, якія маюць вялікае значэнне для заходніх часткі.

Паводле грунтоў краіну можна лічыць пераходнаю. На ўсходзе яé трапляеца досіць часта лёс. Дзярновыя суглінкі і на лёссе займаюць значныя прасторы ў Рослаўскім павéце, а на мяжы Клімавіцкага і Чэркаўскага павéтаў ляжыць паміж Сожам і Дняпром. Урэшце, з заходу заходзяць зорніны глін і займаюць значную часць прастору, якія ляжыць паміж Сожам і Дняпром. Урэшце, з заходу заходзяць у краіну аграмадныя прасторы пяскоў і балотаў. Яны займаюць заходні задняпроўскі кавалак краіны, робячы там саўсім палéскую мяйсцоўствіцу. А таксама пяшчаныя грунты займаюць близка ў вéсі прастор, які ляжыць на лёвым беразе Сожа, апрача востраву шэрых суглінкаў.

У Рослаўскім павéце, ня глéдзячы на яго паднітае палажэнніне, спатыкаеца шмат балотаў — імшараў.

Супяскай найбольш у Рослаўскім павéце, у Рагачоўскім пав. паміж Дняпром і Сожам і ў Быхаўскім пав. — на правым беразе

Дняпра. Апроч таго, над Дняпром і Сожам моцна разьвіты, рачная наносныя грунты. Пяшчаныя грунты тут, як і ўсюды, найболыш занятыя хваёвымі барамі. У Рагачоўскім-ж паветы спатыкаеца досіць многа ліставых — дубовых і іншых лясоў.

Лясоў у краіне ёсьць, наагул кажучы, досіць многа. Саўсім нядайна Радань можна было называць Палесьсем. Цяпер лясы вельмі моцна падцярэбленыя. За апошнія 20 гадоў, прыкладам, прастор лясоў у Чэркаўскім павеце зъменшыўся на палавіну і гэты павёт стаўся адным з найболыш бязълесных у Беларусі.

Вызначаючыся сярод суседніх краін сваім рэдкім насяленнем, павёты Радані з гэтага боку розняцца і між сабою.

Рыс. 139. У Магілёўскай вёсцы Таечкі (прыяцелькі).

Найгусьцей заселены Клімавіцкі павёт, найрадзей Быхаўскі і Рагачоўскі, якія з'яўляюцца пераходнымі да Палесься. Рэдкая насяленнасць краіны тлумачыцца, між іншым, недахватам зялёных дарогаў, якія йдуць толькі праз Рослаўскі ды заходнія часткі Быхаўскага й Рагачоўскага павеатаў. Усход-ж абодвух апошніх павеатаў і навет цэлья Клімавіцкі і Чэркаўскі павёты зусім ня маюць чыгунак на сваіх прасторах. Ад паветавага месца Чэркава да чыгункі найбліжэй 75 вёрст. Да таго-ж па Сожы параходы ходзяць толькі да Пропойску. Толькі шосы крыху адкыўляюць гэтую глухую краіну, асабліва Маскоўска-Варшаўская, якая йдзе якраз цераз сярэдзіну Радані.

Недахват шляхоў вельмі блага адбіваецца на экономічным жыцці. Гаспадарка стаіць у краіне нізка. У Клімавіцкім

і Чэркаўскім павётах, напрыклад, аруць сахамі, а плугі толькі пачынаюць заводзіць.

З прычыны пяшчаных грунтоў усюды сеюць шмат грэчкі і бульбы. У Чэркаўскім і Клімавіцкім паветах бульбы садзяць мала. Затое грэчкі там надзвычайна многа. У усходніяй часці краю таксама, як і ў суседнім лесастэпе, сеюць шмат канапель і прадаюць пяньку. У Рослаўскім павеце сеюць шмат лёну. У заходніх паветах добра разьвітае садоўніцтва, шмат прамысловых садоў, а ўва ўсёй краіне наагул — пчалярства.

Хатнія рамёслы і промыслы ў краіне пашыраныя, асабліва ў Клімавіцкім пав. Хатніе ткацтва вельмі пашыранае ўжо дзеля таго, што сяляне тут найболыш носяць віратку сваёго вырабу. Моцна разьвітая лясныя промыслы і рамёслы дзераўляных вырабаў — усялякага судзьдзяй начыння, павозак, рашотаў, бёрдаў, гонтаў, сталярка. Шмат людзей займаецца драньнём лыкаў, гоніць смалу і дзёгаць. Дзе-ня-дзе займаючыся ганчарствам, палюць вапну. А ў Рослаўскім павеце здабываюць фасфарыты, вельмі карысныя для гнаення зямлі, і мэлюць іх у спіцыяльных млынох.

Хвабрычная прамысловасць развітая вельмі слаба. Найболыш у краіне ёсьць бравароў, асабліва ў Клімавіцкім, Рагачоўскім і Рослаўскім пав. Шмат ёсьць таксама пільняў і шкляных гутаў. Хвабрычная прамыловасць найболыш развітая ў Рослаўскім павеце, дзе на хвабрыках працуе каля 2000 работнікаў, тым часам, як іншыя павёты маюць толькі па некалькі сотняў хвабрычных работнікаў.

Ні гаспадарка, ні прамыловасць краіны ў іхнім цяперашнім стане ня могуць прахарчаваць усяго прырасточага насялення. Дзеля таго тут надта пашырыўся адыход на старані, асабліва на Данецкія капальні, і перасяленніе. Найболыш моцны адыход з Клімавіцкага, Чэркаўскага і Рослаўскага павеатаў.

Гісторыя радзімічаў мала даследжана. Аб багатай падзеймі мінуўшчыне краіны съведчаць толькі старыя гарадзішчы ды курганы, раскіданыя сярод лясоў і непраходных балотаў. Па бéraze Дняпра ў межах краіны курганы цягнуцца безперарыву.

Важнейшыя мяйсцавасці. Рослаў даўней быў значным гандлёвым цэнтрам: таргаваў воскам і мёдам з Нямеччынай. Цяпер таргуе найболыш з божам, лясными і таварамі і пянькою. Хвабрычная прамыловасць слабая — ёсьць 2 аляярні ды 2 гарбарні. Жыхараў каля 20 тысячай.

З мястэчак Рослаўскага павеету трэба адзначыць **Рагнедзіна** (на паўд.-ўсход. ад Рослаўля), у якім ёсьць каля $1\frac{1}{2}$ тысячи прамысловага і гандлёвага насялення. У Рагнедзіне ёсьць дзве аляярні, гарбарня, пенькатрапальны завод і інш. Гандлюе мястэчка хлебам, пянькою і алеем.

Недалёка ад мястэчка, пры в. Сёшчы, здабываюць фасфарыты і тут-ж а іх мелюць на невялікіх заводах.

Рослаўскі павёт ляжыць у майсцовасці досіць высака паднятай, на ўзгор'і, якое стварае тут правы высокі бераг Дзясны, працякаюча па ўсходнім мяжы павету, дзяліць тут басэйны Дзясны й Сожу. Ня гледзячы на гэта павет моцна балоцісты. Балоты тут найбольш імховыя. З грунтоў найбольш пашыраныя лёгкія супяскі ды пяскі. Калду Рослаўля, на ўсход ад яго, ёсьць широкі паяс грунтоў ураджайных, сугліністых, ляжачых і на лессе, і на морэнных глінах.

Рослаўскі павет адзін з першых у Беларусі паваіх мінеральных багацьцяў. У ім знаходзіцца самая значная залежы фасфарыту. Апроч фасфарыту здабываюць тут ячэ буры вугаль, горны воск, зялёную руду і г. д.

Прамысловасць досіць развітая. Пашыраны ўсякія лясныя промыслы (у павёце шмат лясоў). Сярод хвабрыкаў найбольшае значэнне маюць шкляныя гуты (ёсьць вялікая гута з 350 работнікамі і нéкалькі малых), пільні і бравары. Спатыкаюцца гарбарні, аляянрі і інш. Даўней былі тут і цукраварні.

У гаспадарцы важнае мейсца займаюць каноплій лён, а таксама бульба. Досіць развітае пчаларства. Даўней павет далёка быў вядомы з свайго мёду і воску.

Суседні з Рослаўскім Клімавіцкі павёт — адзін з найбядннейшых у Беларусі. Блізка ўвесь павёт пакрыты пяшчанымі грунтамі, і толькі на паўднёвым заходзе, над р. Бéседзьдзю, знаходзіцца востраў шэрый суглінкаў. У павёце досіць пашыраныя хатнія рамёслы, хвабрычна-ж прамыловасць развітая вельмі слаба. Гаспадарка стаіць нíзка; значная частка насялення шукае зарабаткаў на старанé.

Паветавае мяста Клімавічы — вельмі маленькае (8 тыс. жыхараў), і цікавага ў ім мала. З мястэчак найбольшыя — Шумячы, Хацімск і Касцюковічы. Шумячы (з 5 тыс. жыхараў) і Хацімск ляжаць на мяжы Рослаўскага павету. Касцюковічы ляжаць над Бéседзьдзю ў прыгожай майсцовасці. У Шумячох і Касцюковічах досіць развітае гарбарства.

Чэрыкаўскі павет мае шмат супольнага з Клімавіцкім. Сож дзяліць павёт на паўночную і паўднёвую частку. Паўднёвая мае такія-ж бéдныя, як і ў Клімавіцкім пав., пяшчаныя грунты, з раскіданымі сярод іх астраўкамі шэрый суглінкаў. Паўночная палавіна павету мае лепшыя, сугліністые грунты. Ня гледзячы на тое, і тут гаспадарка стаіць нíзка, прамыловасць няразвітая, пашыраны адыход на чужыну. Галоўная прычына — дальнасць чыгуноў.

Апроч самага Чэрыкава (з 5 тыс. жыхараў), досіць старога, але закінутага гарадка над Сожам, у павёце лічуща важнейшымі мястэчкамі Крычаў і Краснапольле.

Крычаў (рыс. 140) на высокім беразе Сожу — вельмі старое мястэчка, якога, лічучы, залажылі крывічы, дзеля чаго ён нібы называўся Крывічай. Цяпер у ім 6 тысяч насялення, вядзецца досіць бойкі гандаль з божжам, пянькою, лёнам. Ёсьць 4 гарбарні.

Краснапольле, невялікае мястэчка на паўдні павету, мае ў сабе нéкалькі прамысловых закладаў, між якіх вызначаеца картонная хвабрыка.

Быхаўскі павёт у заходніяй сваёй частцы мае пяшчаныя грунты, а ў ўсходніяй, паміж Дняпром і Сожам, найбольш сугліністая. У ім захавалася досіць многа лясоў. Насяленне жыве на вельмі густа. Развітыя лясныя промыслы, а хвабрычныя слабы. Шляхоў досіць многа: чыгунка, З шосы, рэкі — Дняпро і Сож. Гаспадарка стаіць тут ляпей, чым у двох папярэдніх паветах.

Рис. 140. Крычаў.

Стары Быхаў над Дняпром быў нéкалькі адней з мацнейшых крэпасцяў Беларусі. На памяць аб гэтым часе засталіся толькі земляныя валы, нéкалькі старых гарматаў ды замак тутэйшых магнатаў — Сапегаў, у якім маскоўскія ўлады зрабілі вастрог (рыс. 141). Ёсьць тут дробны гарбарні і аляянрі. Насялення каля 7 тыс. чал.

З мястэчак Быхаўскага павету найбольшое — Прапойск, які ляжыць над Сожам і мае прыстань. Гэта стары горад радзімічаў. Недалёка ад яго знаходзіцца р. Пішчана, над якою радзімічы былі ў бітве пераможаныя ваяводою кіеўскім Воўчым Хвастом, пасля чаго гэтае беларускае племя на заўсёды страціла сваю самастойнасць. У Прапойску ёсьць нéкалькі дробных заводоў (кахляныя, канатныя ды інш.). Значны гандаль лесам.

Рагачоў налέжыць да месцяў, якія за апошнія гады, паслы праўядзення чыгунак, вельмі моцна ўзрасьлі. Насяленне Рагачова вырасла ў 3 разы; цяпёр яго лічыцца каля 25 тыс.

Рыс. 141. Стары Быхаў. Замак. Валы.

Рыс. 142. Жлобін.

Ляжыць Рагачоў у прыгожай мэйсцавасці, на правым беразе Дняпра, пры вусці Адуці. Вядзé значны гандаль лé сам і прамысловасць у ім развітая слаба.

З мястэчак Рагачоўскага пав. вызначаюцца: Жлобін і Чачэрск.

Жлобін (рыс. 142), над Дняпром пры вузлавой станцыі чыгункі, досіць вялікае мястэчка і прыстань. Вядзé Жлобін значны гандаль хлébam, пянькою, лёнам і лéсам. Жыхараў больш 3 тыс. чал. Выгоднае географічнае палажэнне абяцае яму шырокое раззвіццё.

Чачэрск, у досіць глухой мэйсцавасці над Сожам, з пароходнаю прыстанню. Мястэчка гэтае досіць старое. Ёсьць тут вельмі цікавы будынак ратушы, на 4 паверхні, пабудаваны ў готычкім стылю. Чачэрск скупляе ў ваколіцы хлéб, пяньку і лён.

Рагачоўскі павéт мае грунты найбольш пяшчаныя і супяшчаныя, і толькі на паўдні яго трапляюцца часамі суглінкі. У заходніяй часці, суседнія з Пале́сьем, шмат чаротавых балотаў. Лесу досіць многа. Населены слаба. Гаспадарка вядзéцца досіць добра, садзяць шмат бульбы, моцна развітае садоўніцтва, прычым шмат яблыкаў въвозілася навет заграніцу. У павеце досіць многа пільняў, бравароў і крахмальняў. Ёсьць таксама вялікая шкляная гута. Шмат насялення зарабляе ў лесе і на сплаве.

VII. Дняпроўскае ўзгор'е.

На паўночны захад ад вéрхняга ѹ сярэдняга Сожу мэйсцавасць значна вышэе, робіцца зыбістаю. З Раданскае лясістаем раўніны мы падыймаємся на Дняпроўскае ўзгор'е, густа заселенае і малалéснае. Дняпро, аднак, дзéліць павéты, што ляжаць на гэтym ўзгор'і, на дзвé краіны, між якімі ёсьць значныя розніцы. Тады, як леваберажныя павéты (Мсыціслаўшчына) асабліва вызначаюцца гушчынёю свайго насялення, земляробскім харектарам і малалéснасцю, праваберажныя павéты (Варшанская краіна) маюць усé гэтые прымéты значна slabéй выяўленымі; лясоў там, прыкл., ня менш, чым у Радані. Варшанская краіна наагул па прыродзе сваёй зьяўляецца пераходнаю да сумéжных морэнных краінаў — Віцебшчыны ды Полаччыны. За tym-жа мы будзем разглядаць абéдзьве гэтые краіны асобна.

МСЫЦІСЛАЎШЧЫНА. Мсыціслаўшчына мы называем землі, што ляжаць на Дняпроўскім ўзгор'і, на ўсход ад Дняпра, а значыць, павéты Гарэцкі, Мсыціслаўскі, Чавускі Магілеўская губэрні ды Красенскі пав. Смалéнскае губ. Мэйсцавасць тут мае няроўны, узгоркаваты, а часамі і моцна пасéчаны выгляд.

Дніпроўскае ўзгор'е ў Мсьціслаўшчыне дах, дзіць высачыні 120 сажняў. Даўні рэк зрэзуюць яго ў ўсіх кірунках, адкрываючы часта старыя геолёгічныя пласты, значна прахарошуючы майсцовасць. Дніпро служы мяжою Мсьціслаўшчыны з поўначы й заходу. Лéвы бераг, належачы да краіны, — высокі, стромкі, зрэзаны ярамі.

Мсьціслаўшчына славіца ўраджайнасцю грунтоў. Бліка што па ўсёй краіне заляглі багатыя суглінкі. Прыйчынаю ўраджайнасці лічаць тое, што пад грунтам ляжаць тут слоі маргелю. Толькі каля большых рэк цігнуцца шырокія паясы пяскоў. Сустракаюцца таксама й супяскі. Урэшце каля Мсьціслава славу ёсьць досіць вялікі востраў лёссу, на якім ляжаць шэрсы суглінкі. Гэта, бадай, ці не самы паўночны востраў лёсса ў Беларусі. Балота ў сустракаеца мала, і займаюць яны невялікія прасторы. Таксама блізка няма й вазёраў.

У лясох Мсьціслаўшчыны расьце найбольш ёлкі (на заходзе). На ўсходзе краіны (Мсьціслаўскі пав.) у лясох вельмі многа бярозы. Лясоў тут наагул не багата — каля 25 % агульнага прастору. Займаюць яны, вёдама, горшыя грунты, бо лепшыя — даўно расцягнутыя і заворатыя. Найбольш лясісты павёт Чавускі, але й там лясоў ня больш 28 %.

Клімат Мсьціслаўшчына мае ўжо досіць халодны. Сярэдняя гадавая тэмпература каля +4,5°. Да таго-ж клімат гэты ўжо збліжаецца крыху да контынэнтальнага клімату Маскоўшчыны. Некаторыя географы лічаць навет, што ўжо на ўсход ад Мсьціслаўшчыны клімат мае выразна-контынэнтальны характар*. Ападкаў бывае ў сярэднім каля 500 мілл. ў год. Садам, і наагул гаспадарцы, тут ужо значна шкодзяць познія (у канцы вясны) прымараўкі.

Мсьціслаўшчына — тыповая земляробская краіна. Гаспадарка тут, аднак, стаіць на вельмі высака. Галоўная прыйчына гэтага — адсутнасць шляхоў. Гэтую багатую краіну не пераразае ні адна чыгунка, а ні шоса. Усё чатыры паветавыя мэсты ляжаць за дзесяткі вёрст ад бліжэйшае станцыі. Вадзянія шляхі таксама маюць малое значэнне. Дніпро й Сож ідуць па мякіх краінах, а больш значных судаходных рэк няма. Няма ў краіне й вялікіх мэстаў. Прыйчына гэтага — збіт прадуктаў гаспадаркі на лёгкі, а дзеля таго і стаіць яна нявысака. У сялянскіх гаспадарках часта яшчэ аруць сохамі, а б палéпшаных машынах ня знаюць, штучных гнаёў ня ўжываюць. Аднак бліжэй да зялёных дарогаў гаспадарка выглядае лéпш. У кожным разе гаспадарка далей на ўсход — яшчэ горшая.

З ярыны сеюць тут шмат аўсу, ячменю й бульбы. У Мсьціслаўскім павéце сеюць вельмі многа грэчкі (на

* З гэтым згодзіцца нёльга: гл. клімат Смаленшчыны.

паўдні павéту, за Сожам, ляжаць пяскі), а ў Красенскім сеюць шмат лёну. У гэтых-же двух павéтах сеюць шмат канопляў.

Садоў у краіне шмат, асабліва ў Красенскім пав.

Трапляюцца й вялікія прымесловыя гароды. Ёсьць шмат сказіны палéпшаных пародаў. У Красенскім павéце разьвіта сыварэньне і выраб масла.

З мінеральных багаццій, якія мае краіна, трэба адзначыць перад усімі гліны, якія ў нéкалькіх майсцох далі магчымасць разьвіцца кахельным і ганчарным рамёслам. Здабываюць тут таксама вапну — каля Мсьціслава, Дрыбіна (Чавускага пав.). У Красенскім (каля в. Пацёмкіна) і Гарэцкім (пав. знаходзяць охру. Урэшце ў Мсьціслаўскім павéце (каля в. Вялікае Слабады) і ў Чавускім (каля в. Слабады) ёсьць зялёныя крэныцы.

Хавабрычная прымесловасць у краіне нязначная. Толькі ў Гарэцкім павéце ёсьць ткацкія хавабрыкі — у м. Дуброўне, і кахляныя — у м. Копысі. Ёсьць яшчэ досіць бравароў.

Дзякуючы сваім прыродным асобнасцям, краіна за сёлена была вельмі рана. Гісторыя застае тут ужо гарады крывічоў (а на паўдні — радзімічоў), якія былі ў залежнасці то ад Палацку, то ад Смаленску. Асабліва ролі, аднак, у гісторыі краіна ня іграла; як і цяпер, была яна ўвесь час досіць глухою стараню. Цяпер краіна засёлена досіць густа, шмат глусцей, чым усё іншыя краіны навакола. На 1 кв. вярсту выпадае да 60 чал. (у Гарэцкім пав.). Насяленыне ўсё — чиста беларускае, апрача жыдоў, якіх тут 'жывé, агулам лічачы, каля 10 % (у Красенскім пав. жыдоў няма саўсім).

У заходніх павéтах краіны ёсьць шмат мястэчак, у якіх квітніць рамёслы і йдзе бойкі гандаль. У Красенскім пав., як і ў ўсёй Смаленшчыне і ў Расеі, мястэчак няма. Гэта вельмі дрэнна адбіваецца на яго экономічным жыцці. Гандаль там ідзе ўсё больш на ярмарках, якія ад часу да часу да збораўцаў ў больших вёсках.

Важнейшыя майсцовасці, Мсьціслаў (рыс. 143) — адно з старэйших беларускіх мэстаў. Успамінаецца як ім першы раз у XII вéку. Быў ён сталіцю асобнага князьства, пасля налéжыў да Смаленскага князьства і ўрэшце апынуўся пад Літвою. У XVI вéку яго зрабілі галоўным мэстам Паспалітай. Дзякуючы такому свайму палажэнню, шмат цярпéў Мсьціслаў ад маскоўцаў. І дагэтуль яшчэ народ помніць аб страшнай «Трубяцкой разні».

У 1654 г., калі Москва сабралася з сіламі, каб адабраць усходнюю Беларусь, цар Алляксéй паслаў ваяводу Трубяцкага на Мсьціслаў. Быў Мсьціслаў тады багатым і вялікім мэстам, разы ў трох большым, чым цяпер. Пасля геройчнае абароны (рыс. 144) Мсьціслаў паддаўся. Тады люты маскоўскі ваявода

загадаў перабіць усіх жыхараў мяста, што і было споўнена. Мала каму ўдалося ўцячы і схавацца. З таго часу месьціслаўцаў сталі называць «недасекамі».

У нашыя часы Месьціслаў — невялікі правінцыяльны гародок — з 10 тыс. жыхараў; вядзé гандаль пянькою, збожжам і конымі. Ляжыць Месьціслаў у вёльмі прыгожай мясцінцы, зрэзанай ярамі. Гістарычных памятак засталося ня шмат. Засталася высокая, абкруженая глыбокім ровам, Замковая гара. Ёсьць яшчэ і другая замковая гара — Дзяячоная гара, дзе ў часы паганскаія была, пэўне, бажніца. З старых будынкаў

Рыс. 143. Месьціслаў.

ёсьць касцёл і праваслаўны Тупічайскі (у прадмесці Тупічаве) манастыр, пабудаваны ў XVI веку.

З мясцінкі Месьціслаўскага пав. найцікавейшае Хіславічы. Ляжыць яно над р. Сожам, на мяжы з Рослаўскім пав. Жыхараў у ім каля 5 тыс. Хіславічы вядуць торг збожжам і лёнам, скупляючы іх галоўным чынам у суседніх Рослаўскім і Красенскім паветах.

Месьціслаўскі пав. — чиста земляробскі. На паўночным заходзе мае ён грунты сугліністые, далей на паўдня — аж да Сожу — йдуць шэрыйя суглінкі на лёссе, а за Сожам

ляжыць значны кавалак бедных пяшчаных грунтоў. Сяляне сёюць шмат канапель і грэчкі.

У Чавускім павеце ёсьць некалькі вёльмі старых мясцінок, як, прыкладам, Радамля, дауней досіць вялікае мяста, як лічаць навет, сталіца радзімічаў. Цяпёр толькі старое гарадзішча прыпамінае аб мінуўшчыне. Чавусы — таксама досіць стары гародок, з 6 тыс. насялення. Вырас ён, як і некаторыя іншія мясцінкі, на ўсходзе Магілеўшчыны, каля каталіцкага манастыру; манастыру гэтага даўно ўжо няма: яго закрылі расейцы ў мінулым вёку.

Рыс. 144. Узяцце Месьцілаву ў 1654 г. маскоўскім войскам (направа — Замковая гара з Замкам).

Найбольш жывое мясцінка ў Чавускім павеце — гэта Арыбін. Насяленыне гэтага мясцінка й яго ваколіцаў досіць прымесловое. Займаецца яно апрош гаспадаркі вырабам кахляў, усякім дзераўлянымі вырабамі, а галоўнае шапавальствам. Арыбінскія шапавалы славяны на ўсю ўсходнюю Беларусь. Робленыя імі шапкі магеркі толькі апошнія часы пачала выцісняць з ужытку хвабрычнай тандэта.

Захо́дняя частка Чавускага павéту пакрытая лёгкім пяшчанымі і супяшчанымі грунтамі, на якіх яшчэ засталося шмат лесу. Рэшта-ж павéту мае сугліністую зямлю і чысты земляробскі характар.

Такі-ж характар мае й сумéжны з Чавускім Гарэцкім павéтом. Гаспадарка тут стаіць досіць добра, дзякуючы ўраджайным грунтом і больш выгоднаму збыту: у павéце ёсьць шмат вялікіх мястэчак, ды й чыгункі блізка праходзяць. Грунты Гарэцкага павéту сугліністые і толькі ўздоўж Дняпра цягнуцца пяскі.

Горкі (або Гарыгоркі) — найбольш слаўная сваймі школамі. Даўней быў тут вышэйши агрономічны інстытут, які меў вялікае значэнне ў экономічным і культурным жыцці Беларусі. Сярод прафэсараў яго былі такія наўчоныя, як Людагоўскі, Стэбут ды інш., якіх працаю створана расейская агрономічная навука. У 1863 г. расéйцы закрылі Гарыгорецкі інстытут і перанесьлі яго габінеты ў Пецярбург. А на мéйсцы інстытуту адкрылі сярэднюю ўжо агрономічную школу, якая існуе ў дагэтуль. Пры школе ёсьць завод гаспадарскіх машынаў, конскі завод, вялікі фруктовы сад і цудоўны парк. Існуе, апроч таго, ў Горках каморніцкая школа. Жыхараў у Горках каля 7 тысячаў.

На заходзе Гарэцкага пав. над Дняпром ляжыць старасвéцкае мяста Копысь, з 4 тыс. жых. Існаваў ён яшчэ ў XI вéку і належыў тады да Полацку. Пасъля яго шмат разоў палілі маскоўцы. Са старасвéтчыны тут засталося дагістарычнае яшчэ гарадзішча і вéльмі старая (найстарэйшая ўва ўсёй Магілёўшчыне) царква. Копысь у нашыя часы найбольш славен сваймі кахлянымі заводамі, якіх у ім ёсьць больш дзесятку і на якіх працуе каля 500 работнікаў. Ёсьць, апроч таго, пры ім прыстань на Дняпры.

Дуброўна, з 8 тыс. жыхараў, знаходзіцца ў вясёлай мяйсцоўсці сярод вялікіх лясоў. Мястэчка гэта асабліва вядомае тым, што тут спрадвéку ткуць жыдоўскія таласы (рэлігійная адзéжына). Існуе нéкалькі ткацкіх хвабрыкаў, спаміж катоных адна вялікая, з 500 работнікамі. Апроч таго, мястэчка здабываюць вапну. На Дняпры ёсьць тут бойкая прыстань і вэрф, дзе будуюцца баркі. У ваколіцах разывітае садоўніцтва.

Урэшце на мяжы з Красенскім павéтом знаходзіцца мяст. Ляды, у якім каля 8 тыс. жыхараў. Гэта вéльмі гандлёвае мястэчка. Таргует найбольш пянькою і лёнам. Ёсьць у ім вялікі завод, дзе трэплюць пяньку.

У Красенскім павéце, як мы ўжо казалі, няма мястэчак і няма таго бойкага тарговага элемэнту, які найбольш адхýўляе нашыя мястэчкі, — жыдоў. Дзеля гэтага з гандлёвага боку Красенскі павéт цягніе да мястэчак сумéжных павéтаў: Гарэцкага і Мсціслаўскага.

Красны (або, як даўней ён называўся, Красен), невялікі гарадок, існаваў яшчэ ў XII вéку і быў палітычна залéжным ад Смалéнску. У 1812 годзе адбылася тут вялікая бітва паміж французамі і маскоўцамі. Красны мае каля 3 тыс. насяле́ння. Гандлёве найбольш пянькою і збожжам, якія адпраўляе на Парэцкую прыстань (у Смалéншчыне, на р. Каспі). Такі сама гандаль вядзé ѹ найбольшое сяло Красенскага пав. — Дасугава (750 чал. жыхараў).

На паўдні Красенскага пав. ляжыць с. Андрушава, дзе быў у 1667 г. падпісаны мір паміж Маскоўшчынаю і Польшчай.

Красенскі павéт мае грунты супяшчаныя і сугліністые, вéльмі ўраджайныя. У павéце разывітае садоўніцтва, з якога тут сяляне маюць добры зыск. Сяляне сёюць шмат лёну.

Рыс. 145. Красенскі гасцінец.

і канопляў, сёюць таксама шмат і канюшыны. Добра тут пастаўлена малочная гаспадарка і выраб масла; у павéце ёсьць нéкалькі вялікіх сыраварняў і шмат — мénших. Хвабрычная прамысловасць саўсім нязначная. Павéт наагул чыста земляробскі.

ВАРШАНСКАЯ КРАИНА. Тры павéты, якія разълягліся на заход ад Дняпра на Дняпроўскім узгор'і ды яго спадах, — заход ад Дняпра на Дняпроўскім узгор'і ды яго спадах, — Варшанскі, Сéннінскі і Магілёўскі маюць між сабою шмат супольнага: гушчыня насялення, спосабы гаспадаркі, мінуўшчына ўса ўсіх трох вéльмі падобная.

Адарваныя Дняпром, заходнія часткі Дняпроўская губа ў гор'я ляжаць у гэтых паветах некалькімі гнёздамі раздзеленымі р. Друцьцю і яе прытокамі. Высачыны Дняпроўскага узгор'я тут даходзіць 120 сажняў. Узгор'е стварае майсцовасць моцна зыбістую, з адхонымі спадамі ўзгоркаў пакрытае найбольш супяскамі. К заходу, ў бок Лепельскага пав., узгор'е памалу зыніжаецца, пераходзячы ў раўніну, густа засеную вазёрамі ды імховымя балотамі, моцна прыпамінаючу суседнюю Лепельшчыну і наагул морэнныя краіны. На заходнія мяжы краіны (з Лепельскім пав.) падымаецца горнае гнядзо Каторсаў. На поўнач ад Воршы Дняпроўскае ўзгор'е рэзка абрываецца над вялікай пляшчаною раўніною, пасярод якое ляжаць Верадэйскія балоты. Далей на ўсход за Верадэйскімі балотамі майсцовасць ізноў вышэе. На паўдня, у Магілёўскім пав., узгор'е, нязначна зыніжаючыся, пераходзіць у Раданскую і Палесскую раўніны.

Варшанская краіна багатая на вадзяныя шляхи. На ўсходзе яе цячэ Дняпро, па якім тут ужо ходзяць і пароходы, а на поўначы — Дзвіна ды яе прытокі, каторыя вельмі блізка падыходзяць да Дняпровых прыточак; дзеля чаго тут у даўнія часы ішло шмат вадзяных шляхоў і волакаў (майсцоў, дзе чаўны перацягваліся з аднае рэчкі ў другую). Шмат ёсьць тут і вазёраў; паміж іх найбольшыя — Лукамске (22 кв. вяр.), Чарэйскіе і Сялява. У вазёрах шмат рыбы. У канцы, ёсьць тут тодзе й балотаў, найбольш імшараў.

Клімат Варшанская краіны значна мягчэйшы й цяплейшы, чым у Мсціслаўшчыне, і досіць вільготны, што тлумачыцца яе нахілам на заход і сумежнасцю з краінамі акеанічнага клімату, а таксама — багаццем рэк, вазёраў і балот.

Краіна мае яшчэ досіць многа лясоў. Толькі ў Сеньнінскім павеце лясоў засталося мэнш, але два другія паветы моцна лясістыя. У лясох найбольш ёлкі, асіны, бярозы. У Магілёўскім-ж паўднёвым хваёвых бароў. Лясныя промыслы маюцца у краіне вялікае значэнне, асабліва ў Варшанскаем павеце. Лес адгэтуль адпраўляецца ва ўсё бакі і па зямёзных і па вадзяных шляхах.

Гаспадарка ў краіне стаіць добра. Народ тутэйшы, спрадвеку заняты толькі гаспадаркаю, каля зямлі хадзіць умее. Плугі тут ужо даўно зъмянілі сохі. Сяляне ўжываюць штучныя гнаі, акуратна вырабляюць ральлю. Дзеля таго хлеба тут свайго хапае, а яшчэ шмат і вывозіцца за мяжы краіны. З ярыны сеюць шмат аўса, ячменю, бульбы. У Варшанскаем і Магілёўскім паветах сеюць шмат лёну й канапель. У Сеньнінскім павеце сеюць больш, чым у іншых пав., ячменю, што тлумачыцца суседствам гэтага павету з Полаччынаю; таксама шмат сеюць гароху. У краіне разьвітае садоўніцтва і гародніцтва, асабліва пад Магілевам.

у Варшанскаем павеце, над Дняпром, шмат ёсьць заліўных сена жацяў. Дзякуючы гэтаму, тут дзяржаць шмат скатаў.

Што да мінеральных багацьцяў краіны, то на берагах Дняпра і ў не калькіх іншых майсцох здабываюць на ялэшага гатунку вапну. У Сеньнінскім і Варшанскаем паветах здабываюць балотную зялэзну руду. Краіна багатая таксама на мінеральныя крэны іцы, — некаторыя з іх абслéджаныя ды апісаныя, але шмат ёсьць такіх, аб якіх вéдае толькі майсцовая насяленыне, як аб лéчачых розных хваробах. Ды і з апісаных ужо крэны іцы ні адна, як трэба, ня выкарыстана.

З промысламі, апрача лясных, віднае мейсца займае рыбалоўства ў Дняпры ды ў вельмі багатых рыхарах Сеньнінскага пав.

З хатніх рамёслаў асабліва разьвітыя дзераўляныя вырабы. Прамысловасць храбрычнае найбольш разьвіта ў Магілеве і ў Воршы. Шмат ёсьць у краіне пільняў і бравароў, але спатыкаюцца і іншыя храбрыкі — па выработе сярнічак, шкляныя гуты, хімічныя заводы, паперні. Ёсьць яшчэ шмат вялікіх млыноў.

Насяленыне жыве ў краіне на лішне густа — радзей, чым у суседніх Мсціслаўшчыне ды Полацкім Наддзвініні, аднак гусьцей, чым у Палесьсі. Вёскі яшчэ маюць значную вялічыню, але ўжо шмат мэншыя, чым на паўдні. Далей на поўнач, у морэнных краінах, вёскі саўсім маленкія, з некалькіх хатаў.

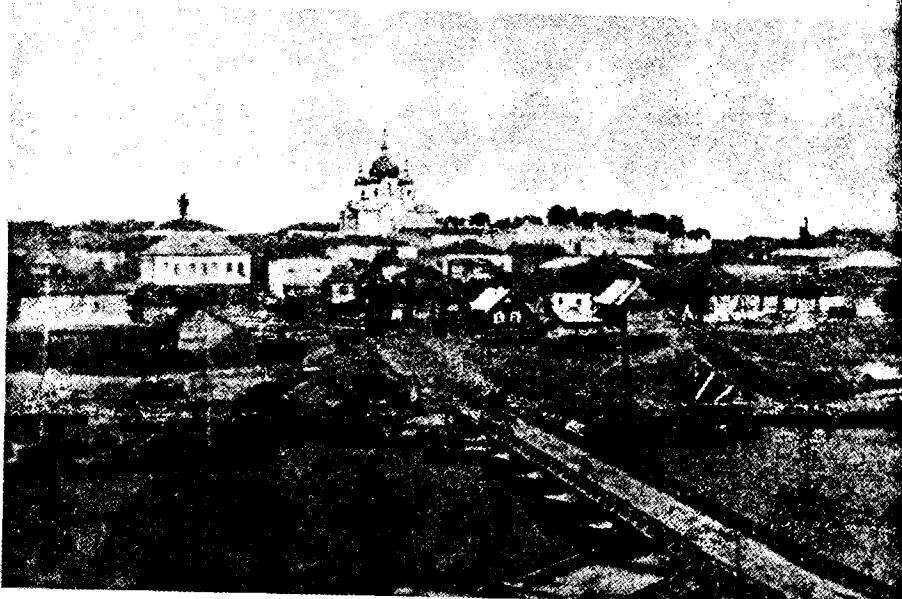
Варшанская краіна ёсьць аднэй з найцікавейшых краін Беларусі з боку сваёй мінуеты. Край сьвятых вазёраў, цудоўных крэны і старэнкіх-старэнкіх мястэчак, край, дзе гісторыя густа рассыяла съяды сваё: тысяча-гадовыя каменныя крыжы пры дарогах, старасьвіцкія кургани, гарадзішчы, закінутыя ў нётры лясоў. Край, з-за каторага праз тры вякі білася Москва з Беларуска-Літоўскай дзяржаваю; білася дзеля таго, што край гэты ёсьць брама да Беларусі і да Маскоўшчыны. Часта яго ўсходнюю частку так і называюць: С маленскай Брамай.

Цэнтр Беларусі быў абаронены са стараны Маскоўшчыны: з поўначы Дзвініною і нязылічнымі вазёрамі Віцебшчыны, з усходу Дняпром, Сожам і падэскімі пушчамі, што пакрывалі берагі гэтых рэк. Але паміж Дняпром і Дзвінінай заставалася паласа зямлі без вялікіх рэк ды іншых перашкодаў для руху, досіць густа заселеная, а значыць з расцярбленымі лясамі. Спрадвеку сюдою ішлі дарогі з усходу на заход і тут яны крываюцца з яшчэ важнейшымі ў даўнія часы дарогамі — з паўдня на поўнач («з Варагаў у Грэкі»). Дзеля таго тут ад прадаўных часоў пазакладаліся мёсты. Досіць добрыя грунты спрыялі гаспадарцы, а затым ў краіне было густое і вясковае насяленыне. Зразумела дзеля гэтага, чаму маскоўскія войскі, нападаючы на Беларусь, кідаліся наўпярод у гэтую Смаленскую Браму.

Праход між Дняпром і Дзвіною мае ўсяе шырыні каля 80 вёрст. Але як раз пасярод яго ляжаць вялікія Верацейскія балоты. Дзеля гэтага Смаленская Брама робіцца саўсім вузкую. Дарогі з усходу на захад мусіць ісьці праз вузкі калідор паміж Дняпром і Верацейскімі балотамі.

Каб заўладаць Смаленскую Браму і не пратпусціць праз калідор ворага, і Маскоўчына, і Літва будавалі крэпасць Смаленск замыкаў Браму з усходу, а Ворша — з захаду.

Важнёйшыя мяйсцоўасці. **Ворша** (рыс. 146). На кръжаваныні дзве чыгуны, праразаючых краіну, на высокіх

Рыс. 146. Ворша. Від з Дняпра.

берагох Дняпра, недалёка ад таго мейсца, дзе ён павяртае на паўдня і дзе на ім ёсьць Кабяляцкія парогі, раскінулася Ворша. Гэта надта старое мястэчка; успамінаюць аб ім лётапісы ў XI вёку, але, пэўне, было яно яшчэ і ў дагістарычныя часы. У часах літоўскіх была Ворша значнай крэпасцю, якая закрывала Смаленскую Браму. Тут-жэ адбываліся зборы беларуска-літоўскага і польскага войска перад паходамі на Москву. У 1564 г., пад Воршою маскоўцы былі моцна разьбітыя беларуска-літоўскім войскам. Затое маскоўцы ўтым-жэ сталёці нёкалькі разоў нападалі на Воршу, палілі і рабавалі яе. У XVII вёку тут пазакладана было шмат манастыроў. З іх да нашага часу дажылі толькі 2

праваслаўныя Кутэйскія (над рэчкаю Кутэйкаю) манастыры. Усё-ж каталіцкія манастыры маскоўскі ўрад скасаваў.

З правядзеным чыгунак мястэчка стала моцна расьці; узрасла і прымысловасць. Цяпер у Ворши ёсьць нёкалькі дзесяткаў заводаў. З іх найбольшы драцяна-цвяковы завод, а таксама хімічны завод; абодвы маюць па 200—300 работнікаў.

Ворша мае адну з найбольших дняпроўскіх прыстаняў, з якое адпраўляецца шмат збожжа й лясных грузаў. З Ворши па Дняпры ўніз ходзяць пароходы.

Надзвычайна дагоднае географічнае палажэнне абыячае Воршу важную будучыню. Цяпер-жэ яна выглядае досіць бедна. Насяленні ў Ворши — каля 25 тыс.

Рыс. 147. Mariléy.

Частка Варшанскаага павету, што ляжыць на ўсход ад Верацейскіх балотаў, мае ў сабе шмат падобнасці да суседняе Смаленшчыны. Пры станцыях праходзячae тут Рыга-Арлоўская чыгунка ёсьць значныя хварыкі, а брабляючыя лён, напрыклад, у Крынках — лёна-прадзільная хвабрыка, з 300 работнікамі. Стары гарадок Бабінавічы стаіць у глухой лясістай мяйсцовасці, над р. Лучосаю, і гандлюе лесам. Жыхараў у ім усяго каля 2 тыс. На заходзе Варшанскаага павету ёсьць нёкалькі мястэчак, ляжачых у багатай

маяцсовасьці, з ураджайной зямлёю. Дзеля таго яны найбольш таргуюць збожжам: скупляюць яго і вывозяць праз станцыі праходзячэ тут Маскоўска-Берасцейская чыгункі.

Магілеў (рыс. 147). На спадах Дняпроўскага ўзгор'я, на мяжы яго з Палескай і Раданскаій раёнінамі, ляжыць адно з значнейших беларускіх местаў — Магілеў. Займае ён высокі, узгоркаваты правы бераг Дняпра. А за Дняпром знаходзіцца яго прадмесце — Лупалаўа.

Калі заложаны Магілеў — вестак у гісторыі няма. Адно толькі ведама, што людзі тут жылі яшчэ ў самую далёкую дагістарычную эпоху. Імя сваё Магілеў нібы дастаў ад імёна разбойніка Магілы, які жыў у лясной нётры над Дняпром. Гэта, практычна, толькі лягэнда. Спачатку Магілеў належыў віцебскім князём; пасля разам з Віцебскам перайшоў пад Літуанію. Быў ён тады яшчэ невялікім месцам.

Найбольш разроссяся і разбагацэў Магілеў у XVI ды XVII вякох. Магілеў вёў тады шырокі гандаль з Рыгаю, Маскоўю, Украінай, а таксама і з нямецкімі местамі — Лейпцигам, Кёнігсбергам, Данцигам, адпраўляючы туды мёд, воск, сала, алэй, дзёгаць і г. д. Каралі, хочучы забясьпечыць сабе вёрасць магілеўцаў, надалі месці шмат усялякіх прывілеяў, якія спрыялі яшчэ большаму росту і ўзбагачанью места.

Цяжка даводзілася Магілеўу ў часы маскоўскіх і казацкіх войнаў: багатае места вабіла да сябе шукаючыя рабунку вайсковыя банды. У 1654 г. маскоўцы, заваладаўшы местам (Магілеў самаходзьць перайшоў на бок Масквы), загадалі ўсім пражываўшым у Магілеўе жыдом высяліцца ў Літуанію і, калі тыя выбраліся за места, усіх да аднаго іх перабілі ды зрабавалі. На памятку аб гэтых даўніх магілеўскіх жыды што год выходзілі на тое мэйсцо маліцца за забітых. Праз нéкалькі гадоў, у 1661 г., магілеўцы паўсталі проці Масквы і пасля крывававае бітвы зьнішчожылі маскоўскі гарнізон. За гэтую заслугу Магілеў атрымаў асаблівія права, з якіх карысталася толькі Вільня; магілеўскім мяшчанам, між іншым, было дазволена купляць зямельныя маєтнасці.

Магілеўскія мяшчане у тых часы наагул адзначаліся сваім вольналюбівым і непакорным характарам: доўга яшчэ жылі ў месеці традыцыі вечавога парадку. Так, у 1610 годзе магілеўцы збунтоваліся проці свайго магістрату і завялі вечавы парадак. Таксама вёльмі энэргічна змагаліся яны і проці ўядзення рэлігійнае вунії.

На гледзячы на ваенныя падзеі ў XVII в., Магілеў далей рос і багацэў. Зламала яго толькі швэдзкая вайна, калі яго займалі то швэды, то маскоўцы, прычым і адны, і другія рабавалі жыхараў, а ў канцы маскоўцы, па загаду цара Пятра I, спалілі ўсё място, перад тым яго грунтоўна зрабавашы. Пасля таго Магілеў апусціцца, жыхары яго паперабіраліся ў іншыя месці, і ўжо ня мог ён паправіцца аж да апошніх часоў.

З старасвёцкіх будынкаў на найбольшую ўвагу заслугуюць Ратуша (рыс. 148) і Брацкі манастыр, пабудаваны ў XVII вёку. Апроч таго, цікавы з боку малярства сабор Св. Язэпа, будаваны ўжо ў часы расейскія. Мэстэвавыя валы, прыпамінаўшыя сабою геройчную абарону магілеўцамі роднага места, нядаўна былі зраўнаны з зямлёю па загаду губэрнатара.

Храбрычная пра мыслова сасць у Магілеўе невялікая. Існуе досіць многа малых прадпрыемстваў — табачныя хвабрыкі, гарбарні, пільні, бравары і г. д.; шмат ёсьць рамеснікаў. З пра мыслай найбольш пашыраныя: гародніцтва, рыбалоўства, выраб алею, ганчарства і ўрэшце — гарбарства. Гарбарства моцна развіваета ў прадмесці Лупалаўа, за Дняпром. Магілеў таргует галоўным чынам скуромі, салам і з божкам. На Дняпры ёсьць значная прыстань.

Над Дняпром, вышэй Магілеў, ляжыць Шклов (рыс. 149). Гэтае старое гандлёвае място гадоў сто назад было багацейшае за Магілеў. Цяпер яго значэнне моцна паменшала. Аднак і цяпер Шклов вядзé бойкі гандаль лесам, пянькою, красным таварам і футрамі. Ёсьць у Шклове і нéкалькі значных хвабрыкаў: вялікая паперня (робіць картон) з 600 работнікамі, хвабрыка сярнічакі ды інш. Усяго насяленыя ў мястэчку каля 7 тыс.; складаецца яно блізка з адных жыдоў.

На паўдні ад Магілеўа ляжаць старажытныя манастыры Буйніцкі і Баркулабаўскі, пабудаваны ў XVII вёку. На захад ад Магілеўа, над р. Друццю, знаходзіцца Бялыніцкі манастыр, а

Рыс. 148. Старасвёцкая ратуша ў Магілеўе.

Рыс. 149. Старасвёцкая ратуша ў Шклове.

ў ім слáуны на ўсю Беларусь цудоўны абрэз Прачыстае. З XVI вéку і да гэтага часу ў Бялынічы сходзяцца што год дзесяткі тысяч багамолаў. Даўнёй манастыр гэты йграў значную культурную ролю; пры ім, напрыклад, была друкарня, школы і г. д.

Пасярод павéту ляжыць у лясах невялікае, вéльмі старое м-ка Галоўчын, якое даўнёй было мéстам і, як кажа лягэнда, мéла «15 цэркваў і 100 кузньяў».

Адно з старэйших беларускіх мéстаў — Друцк, над р. Друццю, — цяпер ёсьць малéнкім бедным мястечкам. На востраве сярод ракі падымаюцца валы вялізарнага гарадзішча, прыпамінаючыя слáуныя часы Друцку.

У розных мяйсцох Магілёўскага пав. знаходзяцца ўзда-
раўляючыя мінэральныя крыніцы. Такія крыніцы
ёсьць, напрыклад, у в. Палыкавічах над Дняпром, і туды
зыходзяцца тысячи народу, лічачы крыніцу цудоўнай. Ёсьць
зялёзныя крыніцы на заходзе павéту, каля м. Цяцерына, і
ўрэшце каля м. Шапялевічаў знаходзіцца возера Хіцемля,
вада з якога памагае ад наскурных ды інш. хваробаў.

Магілёўскі павéт мае грунты сугліністые і супя-
шчаныя, дагодныя для гаспадаркі. Толькі на паўднёвым заходзе
циягнуцца пяскі, якія зьяўляюцца працягам Бярэзінскага Па-
ле́сья.

У Сéннінскім павéце ёсьць цэлы рад мястечак, у цяпé-
рапшня часы невялікіх і бéдных. М. Сенна — невялікі гарадок
з 8 т. насялéнья. Недалёка на заход ад яго ёсьць з ялé з-
ныя крыніцы. На паўдні павéту, пры станцыях Маскоўска-
Берасцейская чыгунка, павырасталі значныя гандлёвыя мястеч-
кі, якія таргуюцца збожжам і лéсам. З іх найважнейшае —
Талочын. У ім, між іншым, ёсьць і дзівé хвабрыкі: вялікая
шкляная гута (з 4-ма сотнямі работнікаў) і дражджавы завод.
Жыхараў у Талочыне каля 2 тыс. чал. Пры ст. Крупках ёсьць
хвабрык сярнічак і вялікі мын.

У паўночна-заходніяй часці павéту, над вялікім возерам,
ляжыць старое мястечка Лукамля, вядомае яшчэ з XI вéку.
Даўнёй Лукамля была сталіцай асобнага князьства. Цяпер
гэта невялікае й бéднае мястечка. На поўнач ад Лукамскага
возера падымаецца ўзгор'е Каторсы.

Сéннінскі павéт ляжыць на грунтох багатых,
сугліністых і супяшчаных. Насялéнне яго апроц гаспадаркі
займаецца ляснымі промысламі і рыбалоўствам.

Мяйсцовасць у Сéннінскім і Варшанскім павéтах, каля
Дняпроўскага ўзгор'я, вéльмі прыгожая; яна навет, як піша аб
ёй у сваіх мэмуарах Кацярына II, «прыпамінае англійскі парк».

VIII. Віцебская краіна.

На поўнач ад р. Дзьвіны і ад Полацкае нізіны падымаюцца
сярод лясоў і вазёраў Паўночныя морэны: Віцебска-
Нéвельскае і Дзьвінскае ўзгор'і. Яны запаўняюць сабою, між
іншым, павéты Нéвельскі, Гарадзéцкі, Віцебскі, Сéбежскі і
беларускія часткі павéтаў Люцынскага і Апочацкага. Павéты
гэтага заусёды былі звязаныя з Віцебскам і цяпер экономічна
да яго найбольш цягнуцца. Маюць яны да таго ж вéльмі
падобную прыроду і блізка роўную гушчыню насялéнья.

Падняўшыся стромка над правым берагам Дзьвіны ў
Віцебскім павéце, Віцебска-Нéвельская горная гра-
да запаўняе гэты павéт і йдзé далей на поўнач, у павéты
Гарадзéцкі ды Нéвельскі. У Нéвельскім павéце, каля паўноч-
нае мяжы Беларусі, ўзгор'е гэтае робіцца асабліва высокім,
спады яго ўсхонымі, мяйсцовасцю прыймае выгляд саўсім горны,
як мы пісалі на стр. 30. Гэтае высокое горнае гніздо, як яго
называюць Райскія горы, цягнецца з Невельскага пав. на
захад, у Сéбежскі павéт. У заходнюю частку Сéбежскага пав.
ды ў Люцынскі пав. заходзіць Дзьвінскае ўзгор'е;
дайшоўши значнае высачыні каля м. Люцина, яно ніжэе, далей
на заход пераходзячы ў Надбалацкую нізіну.

Названыя ўзгор'і дзеляць воды басейну Дзьвіны і рэкаў
Ловаці ды Вялікай. Рэкі Ловаць, Вялікая і некаторыя іх
пртыокі, пачынаючыся ля самае беларускія мяжы з Маскоў-
шчынаю, вялікага эканомічнага значэння для краіны ня маюць.

Рака Дзьвіна пераразае папалам Віцебскі павéт. Тут
ужо яна судаходная. Ад Віцебску ў абодвух бакіх ходзяць і баркі,
і пароходы. Недалёка ад Віцебску на р. Дзьвіні ёсьць значныя
парогі (Руба і Капачы). З пртыокаў Дзьвіны важнейшы
для краіны р. Воба, якая пачынаецца з возера Езярышча,
у мяйсцовасці, асабліва густа засéнай вазёрамі, і якраз
недалёка ад р. Ловаці. Істнаваў дзеля таго праект злучыць гэтага
рэкі каналамі. Праўда, р. Ловаць лёгка было-б звязаць каналамі
і з іншымі пртыокамі Дзьвінны.

Як ні адна іншая краіна Беларусі, засéна Віцебшчына
невялікімі вазёрамі. Усё сказанае вышэй аб морэнным
краі безпасярэдна адносіцца да Віцебшчыны, бо яна якраз і
зьяўляецца найбольш тыповаю морэнную краіну. З вазёраў
найбольшыя воз. Няшчорда, воз. Іван, воз. Сé-
бежскай, воз. Нéвельскай, воз. Сывіблай. У
гэтых вазёрах водзіцца шмат рыбы, і рыбалоўства дзеля таго
дае тут насялéнью значны зарабатак. Аднак пры правя-
дзéнні належнае гаспадаркі можна было-б з вазёраў
гэтых мéць даходы ў шмат разоў большыя.

Краіну пакрываюць вельмі разнародныя грунты. На Віцебска-Невельскай градзе ляжаць галоўным чынам суглінкі і цяжкія глясткія грунты, на заходзе-ж краіны, у Себежскім і Люцынскім паветах, пераважаюць супяскі, хаця шмат спатыкаецца й суглінкаў. На спадах узгор'я, на ўсход і захад ад м. Гарадка, ляжаць дэзвé значныя плямы неўрапейскага падзолу, а каля некаторых рэк заляглі вялікія прасторы пяшчаных грунтоў. Асабліва гэта трэба сказаць аб вадазборніку р. Вобалі.

Клімат країны яшчэ мае на сабе значныя ўплывы недалёка ляжачага мора, але ўжо досіць халодны. Сярэдняя гадавая тэмпература каля $+5^{\circ}$, тэмпература студзеня $-7,5^{\circ}$. Ападаў бывае шмат — каля 600 міл. Неба па большай часці захмуранае. Такі клімат ня вέльмі спрыяе гаспадарцы на цяжкіх грунтох і, можа, ляпей кажучы, вымагае на цяжкіх грунтох вέльмі культурнае і акуратнае гаспадаркі, караочы за ўсякую памылку вымаканьнем руні, гніццём збожжа і г.д.

У гаспадарцы тут на першы плян выступаюць дзіўё расыліны: ячмень і лён. Ячмёню ў Віцебскай краіне сеюць больш, чым дзé на Беларусі. Аўса-ж, затое, сеюць тут менш, чым у большасці краінаў. Тлумачыцца гэта часткаю кліматычнымі варункамі, часткаю суседствам Латвіі, дзе ячмёню сеюць асабліва шмат. Шмат сеюць у краіне й лёну, хаця мénш, чым у суседній Смаленшчыне. З гэтага боку краіна займае пасялі Смаленшчыны. Другое мéйсца у Беларусі. Гаспадарка ў Віцебскай краіне наагул стаіць нявысака. Затым і ӯраджай тут ніzkія.

Рамёслы ў краіне слаба разьвітвыя. Тых вялікіх пра-
мысловых мястэчак, якія мы бачылі навет у суседній
Магілёўшчыне, тут саўсім няма. Тутэйшыя мястэчкі бέдныя
и невялікія, вядуць найбольш толькі дробны гандаль. З
рамёслаў найбольш разьвітыя, што вырабляюць дрэва, —
прыка, бандарства (у Віцебскім і Нéвельскім паветах). У
гэтых-жэ паветах шмат рамёснікаў занята гонкаю смалы й
дзёгцю. Досіць разьвітае кравéцтва (у Гарадзéцкім, Лю-
цынскім, Віцебскім пав.), а на заходзе краіны (Люцынскі,
Сéбежскі пав.) шмат кавалёў.

Х в а б р ы ч н а я п р а м ы с л о в а с ь ц ь у к р а і н е н е в я-
лік а я . Т ольк і піваварных браваро ў ёсьц ь шмат (больш , чым
дзé), ёсьц ь нéкалькі хвабрыка ў сярнічак . Наагул кажучы , уся
блізка хвабрычна п р а м ы с л о в а с ь ц ь с а б р а н а ў с а м ы м В і-
ц е б с к у , які сярод мěст а ў беларускіх з аймае віднае мéйсца
з гэтага боку . Рэшта-ж краіны з п р а м ы с л о в а г а боку стаіць
вельмі нізка .

Экономічны заняпад Віцебскае краіны часткаю тлумачыцца яе рэдкім насяленым. Аднак гэтае агульнае тлумачэнне тутака ўжо затым несправядлівае, што як раз адсюль шмат народу йдзé на зарабаткі — асабліва ў расейскія вялікія месцы — Петраград і Москву.

Треба дзеля таго звярнуць асаблівую ўвагу на гісторыю краіны. Спрадвеку краіна была заселена крывічамі і належыла найбольш да Віцебскага, а часткаю да Полацкага князьстваў. Таксама спрадвеку праз яе йшлі вялікія шляхі з паўдня — да Ноўгароду і Пскова, і да Варажскага краю. Дзеля таго тут ніколі не сціхала барацьба беларусаў з суседзямі. Асабліва барацьба гэтая разгарэлася тады, калі ўзмазніла Масква, а ўсё землі беларускія сабраліся ў Літоўска-Беларускаю дзяржаву. Вазёрная Віцебская краіна была для апошніх дзяржавы тэй сцяною, якая бараніла ад Маскоўшчыны саме яе сэрца, яе культурныя цэнтры: Полацк, Вільню. Дзеля таго праз увесь час войнаў з Маскоўю

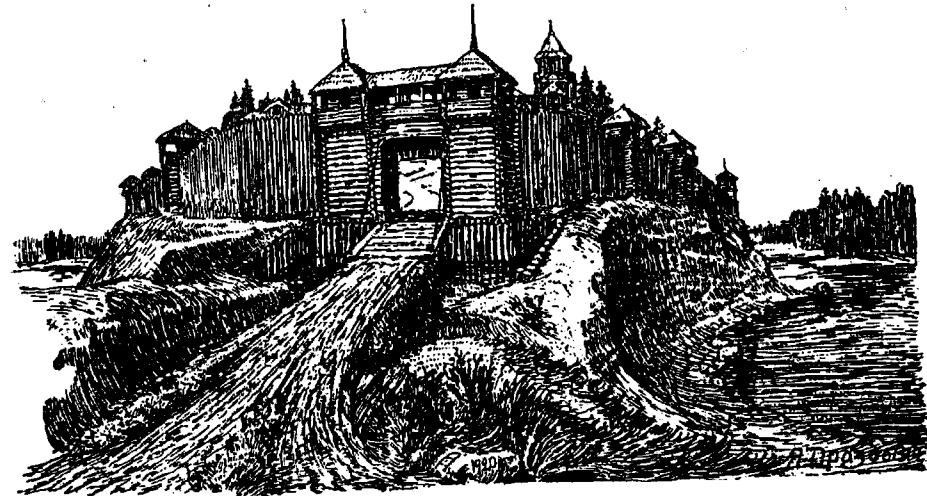

Рис. 150. Даўнёйшы дзераўляны замак (гарадок) над возерам.

тут адбываліся самыя заўзятая бітвы. Абέдзьве стараны стараліся замацаваць за сабою вазёры край і дзеля таго будавалі тут замкі і крэпасці (рыс. 150). Уся краіна засéена руйнамі гэтых крэпасцяў, якія сумна высяцца на вастравох вазёрах, на ўсехоных узгорках або ў лясной нéтры. Саўсім зразумéла, што спакойнаму гаспадарскаму насялению ў часе войнаў жыцця ня было. І толькі калі барацьба скончылася, край пачаў аджываць.

Праз увέёс 16-ты вёк, калі рэшта Беларусі жыла наўбольш шырокім нацыянальна-культурным жыцьцём, павёты Себежскі і Невельскі, разам з усходнім Беларусіем (Смаленшчынаю), прабылі пад уладаю Маскоўшчыны, якая й тады ўжо старалася іх абмасковіць. Пэўне-ж, гэтае стале́цце таксама вельмі нядобра адбілася на жыцьці Віцебскае краіны. На мове тамашніх беларусоў яно пакінула сваё съяды. І да нашых часоў яны дамешаюць да мовы шмат расейскіх слоў і зваротаў.

Дзеля лéпшае абароны граніцаў вялікія князі й каралі раздавалі зéмлі на пагранічныя вайсковыя людзі, якія называліся панцырны мі баражамі, або шляхтаю. У часох прыгону яны былі вольнымі. Гэта адбілася і на іх патомках, якія замажнёйшыя і культурнейшыя ад звычайных сялян. Патомкаў гэтых панцырных баражаў шмат ёсьць у Себежскім, Нéвельскім ды іншых прыгранічных паветах Беларусі.

Адным толькі Віцебская краіна папраўдзе багатая — гэта шляхамі. Апроч вадзяных шляхоў, аб якіх ужо гаворана, краіну сякуць аж пяць чыгункавых лініяў. З Віцебску і Нéвеля разыходзяцца чыгункі ў чатырох кірунках. Апроч таго, праз усю блізка краіну йдзéць шоса.

У нашыя часы, так сама, як і ў сівой мінуўшчыне, застаёцца Віцебшчына вялікім раздарожкам. Усé мёсты краіны стаяць пры чыгунках (зраўнуй з Мсціслаўшчынаю!). Гэта дае надзею на тое, што ў недалёкай будучыне яе экономічнае жыцьцё йзноў адродзіцца.

Важнёйшыя мясцовасці.

У надзвычайна прыгожай мясціне над Дзвіною, дзе, зьвіваючыся на днё глыбокіх яроў, у яе ўпадае р. Віцьба, стаіць стары **ВІЦЕБСК** (рыс. 151 і 29). Гісторыю гэтае мёста мёла багатую і цікавую. Ня важчыся пераказаць яе тут, успомнім хаты аб некаторых цікавейшых выпадках з гэтае гісторыі.

Так сама, як і шмат іншых беларускіх мёстах, заложаны Віцебск не за памяцьцю гісторыі. Быў ён найбольш звязаны з Полацкам, але ў некаторыя часы быў у залéжнасці ад Смаленску. Віцебск вельмі доўга бараніў сваё незалéжнасці перад літоўскімі князямі. Даставаўся ён урэшце Альгерду, ды і той не заваяваў яго, а атрымаў як пасаг за віцебскай княжнаю, з якою ажаніўся, стаўшыся такім чынам віцебскім князем. Альгерд, як ведама, быў грэцкае, усходніе вёры. Вось-жа ў Віцебску ён пабудаваў нé калькі цэркву. Адна з іх, якую ён навет толькі перабудаваў, істнует і да нашых часоў (Царква Благавéшчання).

Таксама пабудаваў Альгерд на лéвым беразе р. Віцьбы і Дзьвіны моцныя каменины замкі, найбольшыя і найлепшыя ў той час у Беларусі. Аб съёны грозных замкаў віцебскіх ня раз разబівалася чужазéмная навала. Адважна бараніліся ў іх віцябліне перад маскоўскімі ваяводамі. А адбараніўшы роднае мёста, ня раз праганялі ворагаў і з межаў краю. У 1605 г., прыкладам, віцебская дружына пад камандою Марка Лыткі напала сваім адумам на маскоўскае войска і саўсім яго разьбіла. Наагул віцябліне адзначаліся сваёю выяўнічасцю, імкнёльнем да волі, самаўрадаванья і г. д.

Віцебск спрадвеку быў жывым гандлёвым мёстам. Заўсёды мёу ён гандлёвыя зносіны з Рыгаю, Кёнігсбергам, і навет Лейпцигам, вывозячы найбольш футры і скury. Гандаль гэты

моцна ўзбагачаваў жыхараў, а зносіны з Заходнім Эўропаю высака падымалі мёста з боку культурнага. Але сталыя войны

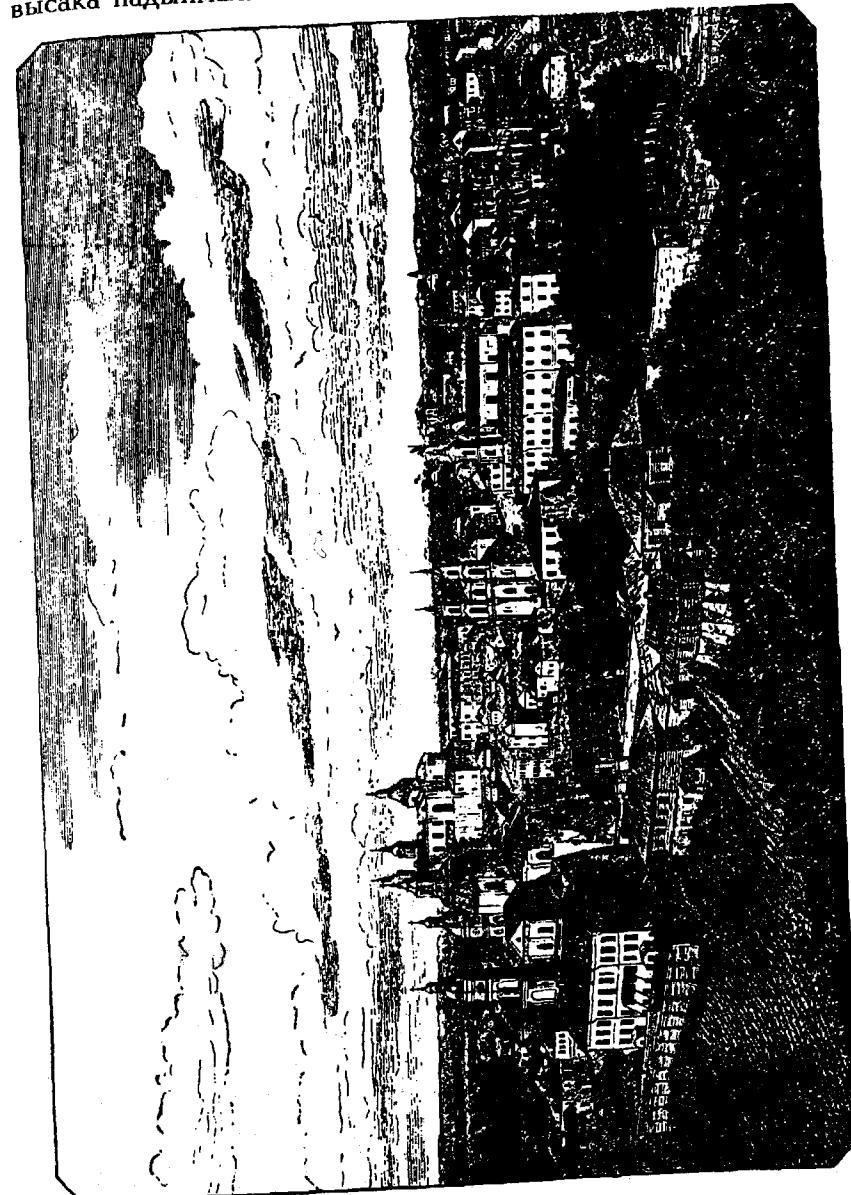
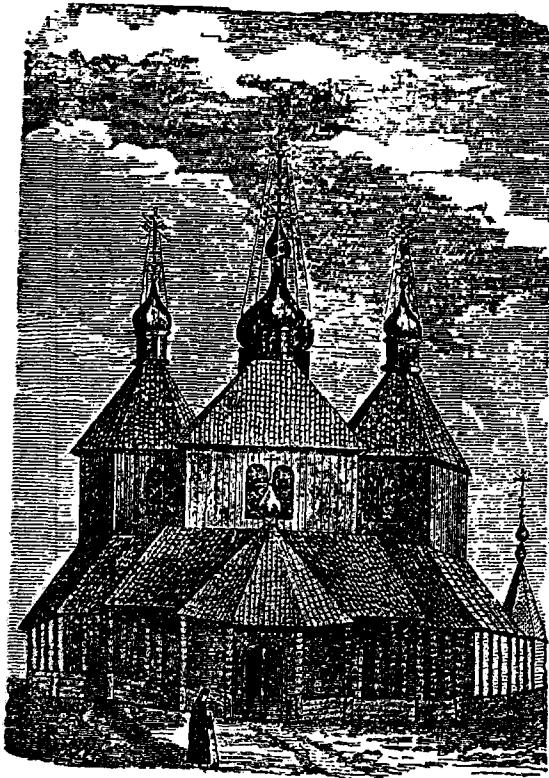

Рис. 151. Віцебск.

з Маскоўшчынаю моцна падрывалі дабрабыт Віцебску. Да вэйных бéдаў далучыліся яшчэ і ўнутраныя рэлігійныя

сваркі. У 1623 г. на грунце гэтых сварак быў забіты ў Віцебску гарачы прапаведнік вуні арх. Ёзафат Кунцэвіч, прызнаны паслья Р.-Каталіцкім касьцёлам за сьвятога. За гэтае забойства ўсё мяста было моцна пакарана. Быў зняты вέчавы звон разбурана ратуша і адабрана Магдэбургскае права. Паслья, аднак, дзеля ваеных заслугаў віцяблін усё права былі ім ізноў вέрнены.

Рыс. 152. Старасьвіецкая дзераўляная царква ў Маркавым манастыры пад Віцебскам (беларускі стыль).

Віцебск лέ сам і лёнам, якія адпраўляе ў Рыгу і заграніцу, а часткаю і збожжам. Апроч таго, Віцебск шырака таргует гатовай адзé жаю (тандэтнаю).

Хвабрычная прамысловасць Віцебску мае досіць значныя размёры. На хвабрыках яго працуе каля 2000 чал. Хвабрыкі

^{*)} Частка Віцебску, што ляжыць на правым бéraze Дзвіны.

віцебскія найбольш невялікія; з іх трэба адзначыць — картонную хвабрыку, нéкалькі табачных, досіць вялікую хвабрыку акуляраў. Апроч таго, ёсьць нéкалькі піваварных бравароў, аляярняў і гарбарняў. З рамёслам моцна разъвіта кравéцтва.

Мала засталося старасьвіетчыны ў Віцебску. Ад замкаў не засталося ані съледу; навет гару Замковую раскапалі. Толькі нéкалькі старых цэрквеў засталося на ўспамін аб слáўных часах Віцебску: гэта ўспомненая царква Благавéшчанія і царква сьв. Ільі, перабудаваная ў XVII веку. Мае Віцебск, апроч таго, прыгожы сабор, будаваны ў XVIII вéку.

Затое майсцовасць, у якой знаходзіцца Віцебск і яго ваколіцы, робіць чаруючае ўражанье харастром сваіх краявідаў.

Недалёка ад Віцебску, над Дзвінію, стаіць вéльмі стары Маркаў манастыр; у ім перахавалася дзераўляная царква сьв. Троіцы, пабудаваная яшчэ ў XVII вéку ў беларускім стылю (рыс. 152).

З мястэчак Віцебскага павéту вызначаюцца Янавічы, з вялікім кірмашам на коні, і Сураж, які лічыцца мястам, мае каля 4 тыс. жыхараў і, ня глédзячи на сваё дагоднае палажэнне над Дзвінію, пры вусыці р. Касплі і Усьвіту, мае вéльмі малое значэнне з боку гандлю і прамысловасці. Мэста гэтае досіць старое; была тут даўней моцная крэпасць на высокіх берагох Дзвіны. Грунты навакола неўраджайнія. У д. Новым Карапёве знаходзіцца адна з найлепшых у Беларусі мэтэоролéгічных станцыяў. Створана яна працаю А. Бялыніцкага-Бірулі, які гэтай справе аддаў усё сваё жыццё, ды за яго-ж уласны кошт.

Віцебскі павéт, якога Дзвініна дзéліць папалам, мае ў паўднёвой частцы грунты добрыя — супішчаныя й сугліністыя. Паўночная-ж палавіна толькі на ўзгор'і (Віцебская-Нé-вельская града), якое праходзіць пасярэдзіне павéту, мае грунты сугліністыя. На захад ад узгор'я ляжаць на значным прасторы бéдныя падзолы, а на ўсход, апрача падзолаў, што адтуль цягнуцца аж пад Вяліж, ёсьць яшчэ і значны прастор пяскоў. Павéрхня павéту наагул узгоркаватая, пакрытая дзе-ня-дзе невялікімі вазéрамі. У павéце сéюць шмат лёну. Гаспадарка тут стаіць някéпска. Досіць разъвіта садоўніцтва (каля Віцебску ёсьць значная школка фруктовых дрэўцаў). Каля Віцебску-ж, у Бабіцкай воласці, здабываюць вапну.

У сусéднім з Віцебскім, Гарадзéцкім павéце, паўднёва-заходні і паўднёва-ўсходні куты занятыя бéднымі падзоламі. Пасярод іх на паўдні занята самае място Гарадок, з б. т. жыхараў; паўночную палавіну павéту займаюць багатыя суглінкі. Тут над возерам у прыгожай майсцовасці стаіць старое мястэчка Вазярышча. На востраве сярод возера, з якога выцякае р. Вобаль, знаходзіцца старасьвіецкая гарадзішча і съяды палівых будоўляў. У часы літоўскія была тут моцная крэпасць.

Пасярэдзіне Гарадзéцкага павéту йдзéць узгор'е, на якім лясоў мала. Затое на спадах яго на ўсходзе і захадзе, пакрытых

беднымі грунтамі і багатых вазёрамі і рэчкамі, лясоў шмат. З промыслau у павеце маюць значэнныне рыбалоўства і лясныя промыслы. У гаспадарках павету сеюць шмат ячмёню і лёну. У павеце шмат курганоў і гарадзішчаў, аб якіх у народзе перахаваліся прыгожыя поэтычныя легенды.

Далей на поўнач ляжыць Нéвельскі павёт. На мяжы яго з Гарадзéцкім стаяў даўней, у XII вéку, полацкі горад — Емянец. Цяпёр там засталося толькі сяло з гэтым імнам.

Невель з 14 тыс. жыхараў ляжыць між вазёраў, на крыжаваныні дзвёх чыгунак. Прамысловое жыццё ў ім досіць разывітае. Бываюць таксама й вялікія кірмашы. Над возерам, на ўзгорку, стаяў нéкалькі Нéвельскі замак. Ад яго засталіся толькі валы.

На ўсход ад Нéвеля ляжыць досіць вялікае воз. I ван. Грунты навакола яго лёгкія, супяшчаныя. Рэшта Нéвельскага паветае грунты ўраджайныя, сугліністыя, а мяйсцамі ёй цяжкія гляістыя. Павéрхня Нéвельскага паветае моцна няроўная, узгоркаватая, а на поўначы мяйсцовасць мае выгляд гарысты (Райскія горы). На поўначы і ўсходзе Нéвельскага паветае лясы складающа найболыш з бярозы й дубу, а часта трапляюща й чыстыя дубовыя лясы. У Нéвельскім павете вельмі

пашырана рыбалоўства ў вазёрах (Нéвельскія вазёры славяцца рыбным бағацьцем); таксама разывітыя і лясныя промыслы, гонка смалы й дзёгцю. У двары Студзянцы ёсьць сёраная крыніца.

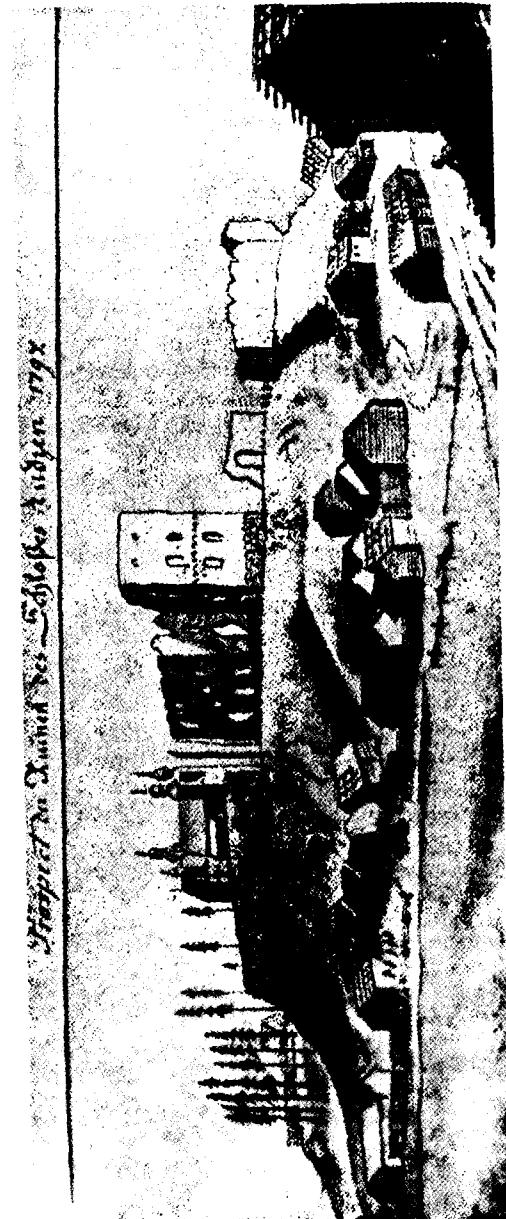
Сéбежскі павёт, які ляжыць далей на захад, мае грунты найболыш супяшчаныя. Толькі ўздоўж паўднёвае яго

Рыс. 153. Места Себеж.

мяжы йдзé паяс суглінкаў. Досіць рэдкае насяленыне гэтага павету займаецца апрача гаспадаркі — ляснымі промысламі. У павeце сеюць вельмі многа ячмёню і лёну. Мяйсцовасць у павeце прыгожая, узгоркаватая, пакрытая вазёрами. Тут ляжаць такія значныя вазёры, як воз. Съвіблы. Нячэртыца і Сéбежскае; апошняе злучана пратокамі з р. Сволнаю і Дзвінною. Гэтым шляхам сплаўляецца шмат лесу. На высокім паўвостраве сядзіба апошняга возера стаіць Себеж (рыс. 153). У XVI в. маскоўцы, заваладаўшы краем, пабудавалі тут моцную крэпасць, з-за якой паселішча было праліта беларускае крыві. Невялікае гэта мястэцтва (каля 4 тыс. насяленія), але досіць гандлёвае. Вядзе гандаль скурамі і лёнам. Зыбіраецца ў ім некалькі кірмашоў у год. Недалёка ад Себежу ёсьць значная гара Узы-халінка.

Люцынскі павёт моцна даўгі і дзёліцца на дзве непадобныя адна да аднае палаўіны. Заходняя — нізінная, лясистая, заселена латышамі; усходняя — ляжыць на ўзгор'і, мае лясоў мала, а заселена беларусамі. Мы будзем гаварыць толькі аб усходнім палаўіне.

Рыс. 154. Люцинскі замак (у XVIII в.).

Па прыродзе сваёй і па гаспадарцы яна вёльмі падобная да Себежскага павéту. Хмурыйя яловыя лясы зьяўляюцца важнаю рысаю тутэйшага краявіду. Ёсьць тут і значныя імховыя балоты. Грунты сярдніе ўраджайнасці, найбольш супяскі.

Над досіць вялікім возерам Лужаю расыянгнулася старое мяста Люцын, з 6 тыс. насялення. Пры самым возерах, на высокай гары высяцца руіны Люцынскага замку, абкружаныя землянымі валамі. Замак гэты залажылі лівонскія рыцары ў XIII в. (рыс. 154). Суровы від руінаў, якія цёмна-чырвоным колёрам сваё цэглы адбіваюцца ў чистай вадзе возера, робіць моцнае уражаньне на глядзельніка. На паўдня ад Люцына, каля в. Адэлінова знаходзяцца зялёныя краіны. А на поўнач ад Люцына, пры Пачацкім заходнім чыгуңцы ляжыць станцыя Корсаўка. Тут знаходзяцца межы трох народоў: беларусаў, латышоў і маскоўцаў. Ад Корсаўкі канчаецца мяжа беларуска-маскоўская, а пачынаецца беларуска-латышская.

На поўнач ад апісаных паветаў беларусы жывуць яшчэ ў Апочацкім і Вялікалуцкім паветах, у паўднёвых іх частках.

На заходзе Апочацкага пав., каля р. Сіняе, здабывають вапну, а каля м. Апочкі — зялённую охру (фарба). Далей на ўсход, аж пад самыя Вялікія Лукі, цягнуцца высокія Вязаўскія горы, якія тут становяцца вададзел паміж р. Вялікаю і Ловаццю. У гаспадарках сеюць шмат лёну, травы (канюшыны) і ячменю.

Прырубежнае мяста Вялікія Лукі ляжыць над р. Ловаццю і на яе вастравох. Успамінаецца аб гэтым месце яшчэ ў XII веку; тады яно, лёжачы на вялікім шляху «з Варагаў у Грэкі», было залежным ад Ноўгароду. Пасля было даўгі час пад Літвою. Цяпер у В. Луках каля 8 тыс. жыхараў. З промыслаў моцна разъвітае гарбарства.

Беларуская частка Вялікалуцкага павету (паўднёвая) моцна лясістая. Насяленыне мае зарабатак ад сплаву лёсу па р. Ловаці і наагул ад лясных промыслаў.

IX. СМАЛЕНШЧЫНА.

У паўночна-ўсходнім куцэ Беларусі, на вярхоўях Дняпра і Дзьвіны ды іх прытокаў (Мяжа, Каспля і інш.), разъляглasi абышырная Смаленская краіна. Да яе мы адносім паветы: Смаленскі, Ельнінскі, Дарагабужскі, Духаўшчынскі, Бέльскі і Парэцкі Смаленскага губэрні, Вяліжскі павёт Віцебскага губ., і беларускія часткі сумежных паветаў: Пскоўскага губ.

(Тарапéцкага), Цьвёрдскае губ. (Асташкаўскага, Ржэўскага) і ўрэшце — Калужскага губ. (Жыздрынскага і Масальскага пав.).

Паміж асобнымі паветамі гэтае краіны, асабліва з боку прыроднага, можна знайсці шмат розніцы. Нічога дзіўнага ў тым няма, бо краіна цягнецца больш, як на 200 вёрст з усходу на захад і столькі-ж — з поўначы на паўдня. Але з боку экономічнага і гісторычнага краіна мае шмат супольнага. Гэта тлумачыцца тым, што ўвесь гэты простор зайсёды быў звязаны з Смаленскім, звязаны з ім і дагэтуль. У апісаныні краіны мы будзем рэзка падчыркаваць розніцы паміж яе часткамі.

Ужо па будове паверхні трэба раздзяліць Смаленшчыну на дзве часці. Усход краіны — паветы Бельскі, Дарагабужскі і Ельнінскі — ляжыць на ўзвышшы Вокаўскага лесу, якое, як ужо гаворана, адзначаецца тым, што мае роўную паверхню, на якой гладзячы на значную свою высачыню, і пакрытае галоўным чынам лёссавідным суглінкам, у якіх няма саўсім каменіні, навет дробных. Няма таксама на Вокаўскім лесе й вазёраў. А толькі ў паніжаных мяйсцавасцях ляжаць там часамі вялікія мшары — тарфяныя балоты.

Саўсім іншы вобраз уяўляе заход Смаленшчыны — морэнны край. Далёка менш падняты над морам, ён, аднак, мяйсцамі робіць уражаньне горнага краю (Смаленскага ўзгор'я). Наагул паверхня яго няроўная. Пакрыты ён, галоўным чынам, супаскімі, хаяць шмат ёсьць суглінкаў, падзолаў і пяшчаных грунтоў. Але ўсіх гэтих грунтоў ёсьць каменіні. Часамі каменіні бывае гэтак шмат, што яно перашкаджае вырабу зямлі. Сярод узгоркаў ляжыць тут шмат вазёраў, як і ў суседній Віцебшчыне. Марэнны край абымае паветы Вяліжскі, Парэцкі, Смаленскі, большую частку Духаўшчынскага і невялікую (заходнюю) частку Бельскага пав.

Цераз Смаленшчыну наскрозь праходзіць Вялікі Эуропейскі вададзел, які тут дзеліць басэніны Дзьвіны і Дняпра. А па ўсходнім мяжы краіны йдзéць вададзел Каспійска-Чарнаморскі і Каспійска-Балтыцкі. З Вокаўскага лесу пачынаецца шмат прытокаў р. Волгі і р. Окі (р. Вугра, Малады Туд, Жукопа). Такое палажэнне надае Смаленшчыне асабліве значэнне: яна зьяўляеца як-бы вадзяным узлом усяе ўсходняе Эуропы. Разам з тым вададзелы — гэта натуральныя границы. Асабліве ўвагі заслугуе тое, што ўсходняя мяжа Беларусі ѹдзéць якраз блізка пад Волжскому вададзелу.

Усходняя мяжа Беларусі (Вокаўскі лес) зьяўляеца і важней кляматычнай мяжою. За ёю клямат мае ўжо ўсё адзнакі контынэнтальнага клямата, тым часам як уплывы мора сягаюць на ўсю Беларусь да яе ўсходніх рубяжоў, а значыць, і на Смаленшчыну. Смаленшчына, найбольш высунутая на ўсход краіна Беларусі, мае ўсё-ж клямат мочаніні: у ёй ападкаў у год бывае больш

за 600 міл. А на ўсход ад Вокаўскага лесу клімат ужо значна сушэйшы — толькі з 500 міл. ападкаў. Вільготнасць клімату Смаленшчыны можна, між іншым, разтлумачыць яе вялікай лясістасцю і высокім палажэннем над роўнем мора. Узвышшы Смаленшчыны, стаўшы поперак дарогі вільготным заходнім вятром, адбіраюць ад іх шмат ападкаў. Дзякуючы гэтым прычынам, і вялікія ракі, што бяруць свой пачатак у Смаленшчыне, адбараюцца ад памялення. Аднак клімат Смаленшчыны — наихаднейшы ў Беларусі. Сярэдняя гадавая тэмпература мέнш $+4,5^{\circ}$, пры сярэдняй тэмпературы студзеня $-8,5^{\circ}$. Зімы тут бываюць даўгія, многаснегавыя. Сынег ляжыць 5 месяцаў — ад палаўіны лістападу да палаўіны красавіка.

Дзякуючы вільготнаму клімату, у Смаленшчыне грунты моцна выпаласканыя. На вялікіх прасторах тут залягаюць бедныя нішчымныя падзолы. Адна паласа падзолаў, шырынёю вёрст 30, цягнецца ад м. Гарадка (з-пад Віцебску) аж да вярхоўя Дзьвіны. Другая — шырынёю вёрст 50, цягнецца ад м. Вяліжу да паўночнае мяжы Бельскага павету. Вільготнасць клімату робіць нялёгкай гаспадарку і на багатых суглінках. Дзеля гэтага ў Смаленшчыне мы бачам такое зъявішча, якое ў рэшце Беларусі спатыкаецца ня часта: на аграмадных прасторах суглінкаў растуць лясы — ды навет не лясы, а толькі бярозавыя гai, якімі пазарасталі пасекі і даўнёйшае ворнае поле.

Наагул уся Смаленшчына моцна лясістая. Але трох паўночных паветаў — Вяліжскі, Парэцкі і Бельскі з гэтага боку асабліва выдзяляюцца. Лясоў тут больш 45 % агульнага прастору, дзеля чаго гэтую старану трэба лічыць самаю лясістай ў Беларусі. Некаторыя географы навет называюць гэты край Бельскім Палесьсем. Нічога затым дзіўнага, што паўночныя паветы Смаленшчыны заселены вельмі рэдка, калі 30 чал. на квадр. вярсьцё. Рэшта краіны таксама нягуста заселеная і таксама мае шмат лясоў, апрача аднаго Смаленскага павету, у якім, дзякуючы блізкасці вялікага мяста і чыгунак, лясы моцна парасціярэбліваны, а насяленыне жыве гусьцёй.

На цяжэйшых грунтох у лясох Смаленшчыны найчасцей спатыкаецца бяроза. Бярозавымі лясамі пакрыты ўвесь ўсход краіны — Вокаўскі лес. Побач з бярозаю ў лясох Смаленшчыны, асабліва на заходзе, шмат расьцё ёлкі, а таксама асіны; на пяшчаных грунтох, як і ўсюльых, растуць хваёвыя бары. За апошнія дзесяткі гадоў лясы Смаленшчыны моцна зьніштажаюцца. Шмат лесу йдзé ў Москву (з усходняе часткі краіны). Заходняя частка свой лес сплаўляе ўніз па Дняпры і Дзьвінэ.

Лясы даюць шмат заработка насяленню Смаленшчыны. Апрача рубкі, вывазу і сплаву лесу тут разывіты такія хатнія рамёслы, як выраб саней, павозак, колаў, кашоў, бёрдаў, як бандарка і гонка смалы й дзёгцю. Наагул трэба адзначыць,

што ў Смаленшчыне промыслы моцна разывітыя. Нідзе навакола няма гэтулькі насялення, маючага прамысловыя заняткі, як у Смаленшчыне. Усё 7 паветаў рэзка выдзяляюцца з гэтага боку ад іншых. Трэба заўважыць, што і ў суседніх паветах Маскоўшчыны процэнт прамысловага насялення меншы, чым у апісуемай краіне.

З мінеральных багаццямі ў Смаленшчыны разрабляюцца найбольш ганчарныя гліны (у Бельскім пав., калі Дзьвіны і Дняпра), што спрыяе разывіццю ганчарства. З гліны, што здабываецца пад Смаленскам, у слаб. Ра ча ў цы, робяць добрыя кахлі. Добрыя гліны знаходзяць і ў Дарагабужскім пав. У некалькіх місцох здабываюць вапну. У балотах Бельскага і Духаўшчынскага пав. ёсьць шмат балотнае зялёнае руды.

Храбрачая прамысловасць у Смаленшчыне слаба разывітая. Навет такое значнае мяста, як Смаленск, з гэтага боку мала высоўвецца наперад. У іншых-жа паветах ёсьць па некалькі пільняў ды бравароў. Затое ў с. Ярца ў Переозе, Духаўшчынскага пав., знаходзіцца вялізарная, найбольшая ў Беларусі, хвабрыка, дзе прадуць бавоўну і ткуць паркалі, кумач ды інш. На хвабрыцы гэтай працуе больш 4 тыс. работнікаў.

Гаспадарка і ў Смаленшчыне ёсьць галоўным заняткам насялення. Тэхніка гаспадарская ў сялян стаіць някепска; гэта трэба тлумачыць, мусіць, тым, што тут вось ужо каля 60 гадоў працуе земства. Вырабляюць зямлю сяляне пугамі, сеюць шмат травы (канюшыны, цімахвейкі), а місцамі навет ужываюць штучныя гнай (парашкі). Дзеля таго ўраджайнасць тут добрая — лепшая, чым у суседніх Віцебшчыне і Магілёўшчыне.

На полі сеюць у Смаленшчыне вельмі шмат лёну. Па засеву лёну Смаленшчына займае першае месца ў Беларусі. Тым часам як у рэшце Беларусі (апроч Віцебшчыны) лён сеюць найбольш для свайго ўжытку, тут лён ідзé на продаж. Ён даець гаспадару смаленскому грашавую гатоўку, так патрэбную на зварот у гаспадарцы. Ад суседніх Віцебшчыны Смаленшчына адзначаецца перад усім тым, што тут ячменю сеюць мала, а на першы плян выходзіць аўес (толькі ў Смаленскім павёце сеюць досіць многа ячменю, але й там аўса ўсё-ж больш). Другая адзнака ад Віцебшчыны — гэта тое, што ў Смаленшчыне шмат садзяць бульбы. Урэшце ў паўднёвых паветах, асабліва ў Ельнінскім і Дарагабужскім, сеюць шмат канапель. Гародніцтва і садоўніцтва ў краіне мала разывітыя. У сялян садоўблізка што саўсім няма. Добра стаіць у Смаленшчыне малочная гаспадарка. Істнue шмат маслабойных заводаў і сыраварняў.

Хлеба свайго Смаленшчыне звычайна хапае. Ня гледзячы на гэта, значная частка насялення адыходзіць на старану, на заработкі: найбольш у вялікіх расейскіх мястых, але таксама — на будову чыгунак, шосаў, на хвабрыкі; шмат высяляеца і ў Сыбір. І, што ўсяго дзіўней, вельмі многа

ў Сыбір выяжджаюць як раз з рэдка засёленага Бе́льскага павету, у якім зямлі сваёй, здавалася-б, хапае даволі.

У экономічным жыцьці заходніх паветаў Смаленшчыны важную ролю юграюць вадзяныя шляхі, якіх тут ёсьць паддастаткам. У паўднёвай частцы краіны праходзіць шмат чыгунак. Сярэдзіна-ж і паўночны ўсход краіны ня маюць добрых шляхоў.

Ганда́ль у Смаленшчыне стаіць горай, чым у іншых краінах Беларусі. Адбываецца ён найбольш на кірмашох-ярмарках, якія зьбіраюцца ў месцах і большых сёлах па нéкалькі разоў у год. Мястэчак, якія вядуць сталы аблmён і разъездэл тавараў, у Смаленшчыне (апрача нéкалькіх мястэ-

Рыс. 155. Тыпы й вонраткі вясковых беларусак з Смаленшчыны.

чак Вяліжскага павету) няма. Гэта вёльмі перашкаджае экономічнаму разьвіцьцю краіны. Адсутнасць мястэчак, гэтых мален'кіх культурных і экономічных цэнтраў, якімі густа засéена ўся Беларусь, шкодзіць і культурнаму стану краіны.

Смаленшчына на пачатках беларускае гісторыі была заселена крывічамі і стварыла моцнае і не залежнае князства. Калі-ж вялікія князі літоўскія пачалі зьбіраць пад сваёю ўладаю Беларусь, Смаленшчына таксама апнулася пад ўладаю Літвы. У часе вялікай барацьбы Літвы-Беларусі з

Маскоўю Смаленшчына заўсёды была арэнаю гэтае барацьбы, мéйсцам найгарачэйшых бітваў. Смаленск, як мы ўжо казалі, замыкаў Смаленскую Браму. Затым-же мэтаю маскоўцаў заўсёды было заваладаць гэтym мéстам. Гэтая-ж самая прычына прымушала нашых продкаў за ўсякую цану бараніць Смаленску й Смаленшчыны.

Праз цэлы XVI вéк была Смаленшчына пад уладаю Маскоўы. Маскоўцы, хочучы мацней прывязаць край да сябе, высыпалі з Смаленшчыны шмат беларусаў у Маскоўшчыну, а на іх мéйсца насыпалі ў край маскоўцаў. Аднак на пачатку XVII в. Смаленшчына ўзноў на 50 гадоў злучылася з рэштам Беларусі. За гэты час туды перабралася шмат*) дробнае й буйное беларускае шляхты з заходу, якая асёла па ўсёй Смаленшчыне і засталася там да апошніх часоў, хаця цяпер ужо аблmосковілася. У 1667 годзе Смаленшчына ўзноў адыйшла да Расеі.

Дзякуючы даўгому супольнаму жыцьцю з Маскоўшчынаю, у Смаленшчыне пазаводзілася шмат маскоўскіх парадкаў, як добрых (напр., земствы), так і благіх. Мова смаленскіх беларусаў значна аблmосковленая, а ў усходніх паветах ёсьць мéйсцамі маскоўскае насяленніе. Тут, як гэта заўсёды бывае на паграніччах, беларусы жывуць перамяшаўшыся з маскоўцамі, але ўсюдых значная большасць беларусаў. Затое троху беларусаў, перамяшаўшыся з маскоўцамі, живе і на ўсход ад беларускае мяжы, у Вяземскім павёце, пераходуўшыя сваю мову і звычай; там беларусы ўжо ў мénшасці.

У паўночнай Смаленшчыне беларусы ўжываюць «*ко́ка ю-ча́е*» гаворкі (гавораць, як мазуры — цаго, цалавек і г.д.).

Даўгая барацьба, якая йшла на землях Смаленшчыны, яшчэ і з другога боку адбілася на жыцьці гэтае краіны. Ёю трэба тлумачыць бязлюднасць усходніх паветаў та ў краіны, на якіх барацьба заўсёды адбівалася наймацней. На Вокаўскім лесе шмат дзе сярод лясное нéтры можна знайсці калодзіж, руіны даўнёйшых будынкаў і г.д. Даўнёй стаялі тут вёскі, народ жыў гусьцей; мéйсцовая апавяданьне пацвярджает гэту думку, кажа, што ў часе вайны людзі ўцякалі адгэтуль у больш бяс्पечныя мéйсцы, сяліліся там, а іхня сялібы зарасталі лесам. Такія мéйсцы называюцца *пустошамі*.

Важнейшая майсцовасці.

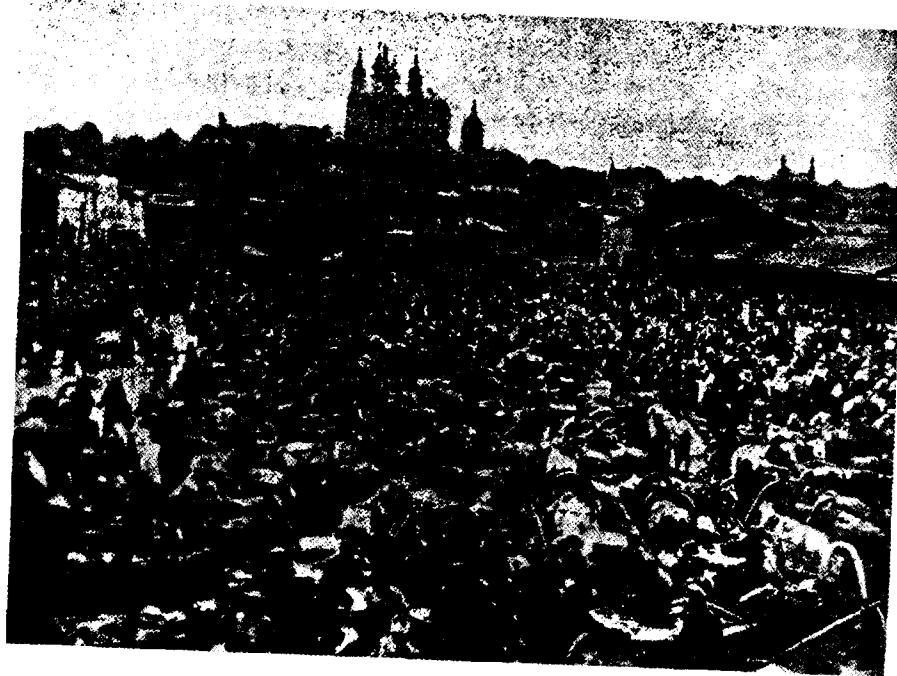
СМАЛЕНСК (рыс. 156) стаіць на высокім, зрэзаным ярамі, левым беразе Днепра. Калі ён быў заложаны, нямаведама; залажылі яго, бардзкай усяго, палачане. Ад самага пачатку сваё гісторыі быў Смаленск бойкім гандлёвым пунктам. Якраз у ім крыжаліся аўбэдзьве найважнейшыя дарогі ўсходу Эўропы: адна з Варагаў да Бізантыі і другая з усходу, з краю баўгараў і хазараў, з-за Волгі — да Нямеччыны. Смаленск тады таргаваў з Рыгаю, востр. Готляндам і г.д., быў багатым і

*) Як лічачь, больш 20.000 чал.

культурным мэстам, мёў добрыя школы і такіх высокасвячаных людзей, як архірэй Клімэнт Смаляціч, або св. Аўрам Смалянскі.

Наўгародзкая і кіяўская князі ўвесь час прэтэндавалі на Смалянск: хадзя ўрэшце ім удалася падчыніць яго сабе, аднак не вялікае было іхнє значэнне ў Смалянску. Смалянск упраўляўся сваім вéчам, а князём, мусіць, небяспечна навет жыць было ў мэсьце, бо мусіл будавацца на водзьбe, за мэстам, над р. Смядыньню.

Умёў пад той час Смалянск і бараніцца ад ворагау. Захавалася ў ім напалову легендарнае апавяданье аб Сьв.

Рыс. 156. Торг у Смалянску.

Мяркую, што са жмёняю смалян кінуўся на аграмадныя татарскія горды, якія прывёў быў пад Смалянск маскоўскі князь, разьбіў іх і адагнаў ад Смалянску, але заплатіў за гэта сваім жыцьцём.

Калі большая частка Беларусі адыйшла пад Літву, Смалянск зрабіўся быў цэнтрам барацьбы за незалежнасць Беларусі. Смалянск літоўскім князём прыйшлося здабываць сілаю. Аднак, і пад Літвою будучы, трymаўся Смалянск вельмі незалéжна і перахаваў найбольш вольнасцяй за ўсé іншыя беларускія мэсты. Пад Літвою жылося Смалянску наагул

вельмі добра. Ніколі не даходзіў такога росквіту яго гандаль, як пад Літвою, ніколі гэтак не багацела смаленскае насяленне.

Але ня доўга цягнуўся гэты час дабрабыту. Узмацнёўшая Москва пачала нападаць на землі Смалянскія і заяўляць пратэнсіі да самога Смалянску. Каб адбараніць мэста, быў тады, у XV вéку, пабудаваны земляны замак. Моцны быў гэты замак, але ня вытрымаў напору маскоўскага: у 1514 годзе ўзяў Смалянск Васіль III. Быў Смалянск пад Москвою аж да 1611 году. Маскоўцы ў часы Барыса Гадунова пабудавалі вакол мэста вялізарную сцяну — шырынёю ў 1 сажань, вышынёю ў 2 сажані, а даўжыні 7 вёрст. Сцяна гэтая перахавалася да нашых часоў.

Трудна было адabraць Смалянск ад Москвы. Войскі літоўска-польскія дваццаць мясяцаў стаялі пад ім, пакуль узялі. Ізноў адкыў Смалянск, злучаны з рэштаю Беларусі. За 40 якіх гадоў яго было не пазнаць. Ен моцна вырас, пабагацэў ды зрабіўся чиста эўропейскім мэстам. У ім было ўвёдзена Магдэбургская права, шмат наехала і пасялілася жыхараў з заходніх краін Беларусі. Побач з праваслаўнымі цэрквамі пазакладаліся й каталіцкія касцёлы ды манастыры. Але ў 1654 годзе Смалянск ізноў адабралі маскоўцы і зараз жа скасавалі ўсё парадкі беларускія, а заявілі маскоўскія. Шмат беларускага насялення вывязылі з Смалянску, а на яго мэйсца началі сяліцца маскоўцы. У 1812 годзе Смалянск моцна пацярпэў ад французаў.

Смалянск цяпер — адно з найпрыгажэйшых і найцікавейшых мэсташ Беларусі. Мэста гэтае перахавала гэтулькі памятак слáунае беларускай мінуўшчыны, як можа ніякае другое. Праўда, у большасці, яны ляжаць у руінах, засыпаных зямлёю. Але гэтыя руіны павінны быць дарагімі кожнаму беларусу. З пад маскоўскага налёту, асéшага на Смалянску, яны наўвыразней гавораць аб tym, што тут беларуская зямля была, ёсьць і будзе.

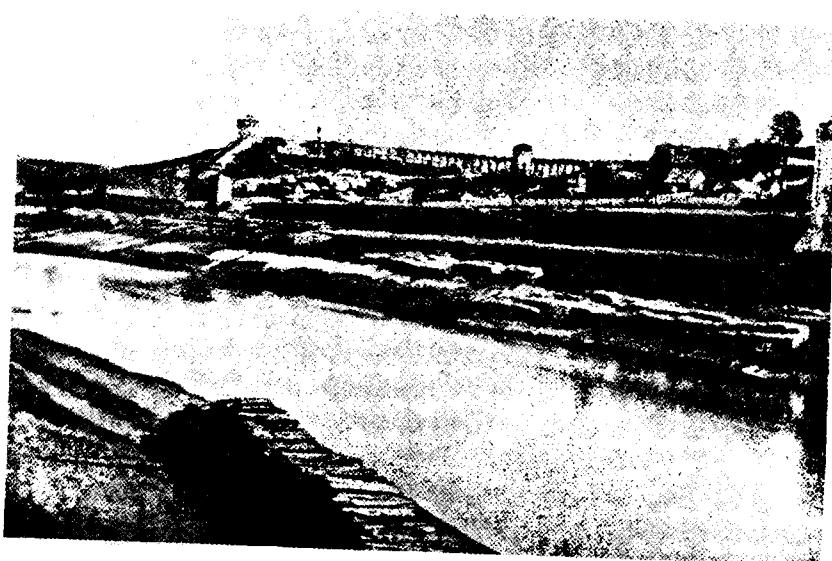
З уцалéйшых старас্বéцкіх будынкаў трэба ўспомніць перад усім Свірскую царкву, пабудованую ў XII веку. Знаходзіцца яна на прадмесці, дзе некалісі быў князёўскі замак; перахавалася гэтае царква да нашых часоў ува ўсім сваім харастве. Есьць у ёй надзвычайна цікавы абрэз Прачыстае беларускага рысунку. На яго адваротнай старанé знаходзіцца беларускі надпіс, якога дагэтуль яшчэ ніхто ня змог прачытаць. За Дняпром стаіць яшчэ старэйшая Пётрапаўлаўская царква, якую, праўда, пазней перараблялі.

Сыцёны смаленскія надаюць мэсту шмат хараства; на іх перахавалася яшчэ шмат вéжаў. З вéжы, якая называецца Весялюхай, адкрываецца цудоўны від на мэста й яго ваколіцы.

З гандлёвага і прамысловага боку Смалянск не вызначаецца. Аблужуе ён толькі бліжэйшыя павёты сваёй краіны. Хвабрыкі яго невялікія: некалькі аляярняў, табачная хвабрыка, гарбарня, бровар. Моцна адкыў-

ляюць яго чыгункі, якія з Смаленску разыходзяцца ў 5-х кірунках. Каля вагзалу, які пабудаваны на правым беразе Дняпра, вырасла гандлёвая частка мэста з вялікім рынкам. На Дняпры ёсьць значная прыстань (рыс. 157).

Праз сам Смаленск і праз іншыя станцыі ў яго павéце вывозіца шмат лясных матар'ялаў, дроў, а таксама й збожжа. Гэта апошніе ўжо паказуе, што гаспадарка ў павéце стаіць някéпска. Грунты павéту найбольш — суглінкі, і народ жыве досіць густа. Сéюць шмат аўса, ячмёню, бульбы й лёну. На

Рыс. 157. Смаленская прыстань на Дняпры.

захадзе павéту знаходзяцца вялікія маслабойні і сыраварныя заводы ў Катыні і Ванлярове. Промыслы ў павéце слаба разывітыя: на старану адыходзяць мала, займаюцца найбольш гаспадаркаю. Па нацыянальнасці — больш 90 % беларусаў. Мяйсцоўствы у павéце мае моцна ўзгоркаваты выгляд. Вышины Смаленскага ўзгор'я даходзіць тут 140 сажні ў. У павeце ёсьць шмат мяйсцоўствы з памяткамі мінуўшчыны, руінамі, гарадзішчамі і г.д.

Парэчча — невялікае места, з 6 тыс. жыхараў, ляжыць на судаходній р. Касплі. Гэта адно з наймногіх надречных месцій беларускіх, якое перахавала сваё старадаўніе гандлёвае значэнніе. Як і ў пракавéтныя часы, цягнуцца да яго з усяе блізка Смаленшчыны абозы з пянькою, лёнам, хлебам. Парэцкія купцы разъяжджаюць па краі, скупляючы прадукты

гаспадаркі. Усё гэта звозіцца ў Парэчча, а там стаяць старыя сівірны, дзе тавар складаецца, пакуль можна будзе яго ўпакаваць на лайбы і адправіць да Рыгі да заморскія краі. Таргую Парэчча пянькою, хлебам, салам, скуромі і лёнам.

Рака Касплі выцякае з возера Касплінскага, якое ляжыць на паўдні павéту, недалёка ад Дняпра. Лічаць, што якраз тут знаходзіцца галоўны волак на вадзяным шляху «з Варагаў у Грэкі», бо апошні мусіў ісці з Дняпра на Касплінскую возера, далей па р. Касплі, перасякаў Дзьвіну і падыймаўся ўверх па р. Усьвяту да новага волака, перайшоўшы цераз які трапляў у р. Ловаць.

Сярэдзіна і поўдзень Парэцкага пав. пакрытыя найбольш лёгкімі супяшчанымі грунтамі, зьяўляюцца лясістай стараной; гаспадарка стаіць тут, аднак, някéпска. З ярыны сéюць найбольш аўса, лёну й бульбы. У павéце шмат сыраварніёў. З промыслau тут разывітыя лясныя, па рубцы і сплаву лесу, і асабліва рыбалоўства ў р. Касплі ды ё прыточках.

Калі паўднёвая частка павéту лясістая, дык паўночная зьяўляеца аднэю сцэльнай пушчай, якую перарываюць толькі дзе-ні-дзе вазёры (з іх найбольшае воз. Шчучae) і болотныя мшары, як, напрыклад, вялізны Жакаўскі Мок, што займае каля 150 кв. вёрст прастору. Усю гэтую частку павéту пакрываюць бедныя падзолы. Насяленне тут рэдкае, займаецца апроч гаспадаркі ляснымі промысламі, рыбалоўствам і г.д. Гэтую частку павéту абвадняе другі вялікі прыток Дзьвіны — Мяжа. Над ёю, сярод безканечных пушчай і балотаў, стаіць старэнкі манастыр — Ордынская Пустынь. Безканечныя пушчы цягнуцца адгэтуль і на ўсход — у Бельскім павeце, і на захад — у Вяліжскім пав.

Усход і поўнач Вяліжскага пав., а таксама й сумежная беларуская частка Тарапецкага, таксама зьяўляюцца блізка адным лесам. Таксама і тут найбольшую частку павéрхні займаюць падзолы, і толькі ўздоўж левага берагу Дзьвіны ляжаць пышчаныя і супяшчаныя грунты. У гэтай глухой мяйсцоўствы, на стромкім узгорку, над Дзьвінью, ляжыць досіць значнае мэста Вяліж, з 17 тыс. жыхараў. Места гэтае старое, а даўней, як кажуць, было вэльмі вялікае (затым і Вяліжам называецца) ды бацатае; залéжыла яно ад Смаленску. Так сама, як і Парэчча, аддалены ад зямлезнае дарогі, вядзé Вяліж, як і вёў спрадвеку, жывы гандаль па рацэ з Рыгай. Сплюяле ён туды па Дзьвініе найбольш лес і лён, а навет і хлеб. Шмат жыхараў у ім і ў павeце займаецца сплавам і наагул ляснымі промысламі. Вяліжане славяцца і як добрыя цéсльі: па Дзьвініе шмат ходзіць імі будаваных лайбаў.

Наагул у Вяліжскім павeце промыслы моцна разывітыя, чым ён рэзка выдзяляецца з усяе Віцебскае губэрні, да якое

офиціяльна адносіцца. На поўначы Вяліжскага пав.,
Панькава ёсьць сёрністая крыніца.

На заходзе Вяліжскага пав. лясы радзёюць, грунты ляжаць бағацейшыя — найбольш суглінкі. Тут як раз цячэ р. Усьвят, праз каторую, як мы ўжо казалі, ішоў даўнёй вялікі вадзянны шлях. Выплывае гэтая рака з возера Усьвяту, і тут над ім, недалёка ад пачатку р. Ловачі, стаіць вёльмі старое мястечка Усьвят, адзін з старэйших полацкіх прыгарадаў. Цяпёр гэта досіць бойкае гандлёвае й прамысловасе мястечка, з 4 тыс. жыхароў. У ім мноца разьвітае гарбарства — ёсьць 8 гарбарняў. Гандлюе Усьвят найбольш з Рыгаю, сплаўляючы туды скуры і збожжа.

Гаспадарка Вяліжскага павету вызначаеца вялікім засé-
вамі аўса, лёну і бульбы.

У паўднёвай, беларускай частцы сумежнага Тарапецкага пав., сярод вялікіх, мокрых лясных прастораў, ляжаць вялікія вазёры — в о з. Дзьвінск (50 кв. вёр.), в о з. Жыжыца і шмат меншых. На ўсход ад гэтых вазёраў мяйсцоўасць вышэе, робіцца ўзгоркаватую (тут пачынаюцца гзв. Вераб'ёвы горы), гусцей заселенаю. Па ўсходній і паўднёвой мяжы павету цячэ Дзьвіна. Берагі яе тут скалістыя (каля в. Веражуня ёсьць скала вышынёю да 60 сажняў), пакрытыя лесам. Прырода і гаспадарка маюць шмат супольнага з прыродай і гаспадаркаю Вяліжскага пав. Моцна разьвітыя лясныя промыслы.

Духашчынскі пав. па ўстройству сваё паверхні зьяўляецца пераходным. Тым часам, як яго заходняя частка ёсьць морэнным краем, а мяйсцамі мае інавет гарысты выгляд, з ґрунтамі сугліністымі і супяшчанымі, моцна камяністымі, усходня ўжо ляжыць на Вокаўскім лесе. Тут пашыраныя лесавідныя суглінкі, мяйсцовасць высокая й роўная. Паўночны-ж куток павету, уціснуты паміж Парэцкім і Бельскім паветамі, нічым ад іх ня розніцца: тыя-ж лясы, балоты й вазёры.

Павéтавае мя́ста Духаўшчына ляжыць далёка ад чыгункі, мае каля 3 тыс. жыхараў і вядзé дробны гандаль. Далёка цікавéйшым за яго зьяўлецца с. Ярцаў-Перавоз, дзе знаходзіцца ўспамінаная ўжо аграмадная прадзільная й ткацкая хвабрыка бр. Хлудовых, з 4 тыс. работнікаў. Пры хвабрыцы вырасла цэлае мястэчка, досіць добра ўстроенae. Там-жа праходзіць Маскоўска-Берасцейская чыгунка.

Апрача гэтае хвабрыкі ў павéце прамысловасць няразьвітая. Ёсьць нéкалькі пільняў, бравароў, адна гарбарня, паравы млын. Ярцаўская хвабрыка стаіць саўсім адзінока.

Насялённе ў павéце жывé гусыцéй, чым у сусéдніх, апрача Смалéнскага. З промыслau разъвітае гарбарства, выраб кашоў, бёрдаў. Недалёка ад Духаўшчыны, пры в. Зімніцы, у прыгожай гарыстай мяйсцоўасыці, знаходзіцца сéрна-зялéзная крыніца.

З трох павéтаў, што ляжаць на Вокаўскім лесе, найгусьцей

засёлены Ельніскі. Ня гледзячы на сваё вёльмі паднятае палажэнне, мае ён паверхню роўную. Пакрыты ён найбольш лёсавіднымі суглінкамі, а ў далінах большых рэк ляжаць супяскі. У няглыбокіх западзінах ляжаць тут на вёрсе ўзгор'я досіць значныя тарфянныя мшары, з якіх пачынаюцца р. Дзя-сна, р. Вугра да інш.

У гаспадарках Ельнінскага пав. шмат сеюць бульбы і лёны. Але побач з лёнам тут ужо сеюць шмат і канапэль; на паўднёв-ж ад Ельнінскага пав. ляжаць чыста канапляныя районы — Радань, Лесасэл. З промыслай тут разьвітая лясная і звязаная з ім: выраб павозак, саней, бандарка. У некаторых вёсках разьвітае гарбарства. Урэшце шмат народу адыхаюць на зарабаткі на старану: галоўным чынам працуяць пры будове чыгунак. Прамысловасць хвабрычная разьвіта слаба. Як і ўсаёй Смаленшчыне, стаяць тут пільні, крыху бравароў, млыны.

Е́льня — маленькае (мае 2 тыс. жыхараў) места, якое зайды было смаленскім прыгарадам і дзяліла яго долю; існавала яна яшчэ ў XII вёку. Экономічнае значэнне яго малое. На паўднё ад Ельні, над р. Дзясною, сярод лясоў ляжыць сяло Наваспаскае, дзе радзіўся і жыў геніальны композытар Міхайла Глінка. Усю свою моладаць заслухаваўся ён тут на Бацькаўшчыне ёльнінскім беларускім песянямі, а пасля іхнія матывы ўвёў у сваё творы. Зъмест гэтых твораў, праўда, пранікнуты маскоўскім патрыятызмам. Але ў музычных творах галоўнае — музыка, і яна там чыста беларуская.

Сумежны з Ельнінскім Дарагабужскі павéт, краху больш за яго лясісты і радзей засéлены. Верхні Дняпро рэжа павéт на дзвéч часьці. Шырокая даліна Дняпра пакрытая тут супяскамі, пяскамі ды наноснымі грунтамі. Рэшта-ж павéту ляжыць на лёссавідных суглінках. Якраз на гэтых грунтох па поўначы павéту знаходзіцца Бацішчаўская сельская-гаспадарская пробная станцыя (каля в. Бацішчава), найбольшая і найслáунейшая з усіх такіх установаў у Беларусі. Залажыў яе гаспадар Бацішчаўскага двара, праф. Энгельгард, у 70-х гадох мінулага вéку. На жаль, станцыя гэта, лéжачы на самай мяжы Беларусі, ня можа аблужаваць яе ўсяе і мае значэнье толькі для Смалéншчыны. і то галоўным чынам усходнє.

У гаспадарках павéту найбольш сеюць аўса, лёну і бульбы і, апрач таго, шмат сеюць канапель. У павеце разьвіта сыраварэньне. З промыслau пашираны найбольш: бандарка, гарбарства, выраб санéй, кашоў, бёрдаў, гонка дзёгцю і г.д. Шмат народу адыходзіць на зарабаткі на старану (каменяры, цёслі ды інш.). Хвабрычная прамысловасць нязначная.

У Дарагабужскім пав., каля в. Быкавае, ёсьць серністая криніца.

Над Днепром стаіць старое ды прыгожае мѣста Дарагабуж.

Праз увесь час сваё гісторыі было гэтае, адно з найбліжэйшых да Масквы беларускіх местаў, як быццам прададавы м фортам Смаленску, а значыць і ўсяе Беларусі. Гэтую сваю ролю спаўняў Дарагабуж увесь час вёрана і шчыра, аж пакуль такі сіла не ўзяла вέрх. Аднак невясёлья для беларуса ўспаміны вяжуцца з Дарагабужам: два разы тут маскоўцы моцна разబілі беларуска-літоўскую войска. Як успамін мінуўшчыны засталіся ў Дарагабужы валы замку ды нéкалькі дужа старых камённых цэрквай.

Жыхараў цяпер у Дарагабужы каля 7 тыс. Гандлюе места найбольш пянькою і хлебам. На вялікай ярмарцы, якая тут зьбіраецца ў восень, побач з беларусамі спатыкаецца ўжо шмат і маскоўцаў, як гэта паказана па зымешчаным рисунку (рыс. 158).

Аб прыродзе Бельскага пав. на раз ужо намі гаворана. Мусім цяпёр яшчэ адзначыць, што ў той час, як уся паўднёвая, ўсходняя і навет паўночная часткі павету ляжаць на Вокайскім лесе, на лёсавідных суглінках, заходняя частка павету, сумежная з Парэцкім пав., пакрытая найбольш падзоламі й супяскамі і ёсьць як-бы пераходам да морэннага краю. Тут спатыкаюцца ўжо вазёры і асабліва шмат балотаў — імшараў; з апошніх найбольшае Сьвіцкі мох.

Бельскі павёт увесь пакрыты лясамі і балотамі. Гэта самы лясісты павет у Беларусі. Лясы тут даўней найбольш былі яловыя ды хваёвые; налéжылі яны да двароў і цяпér у большасці высечаныя ў пéнь; пасекі-ж пазара-сталі бярэзянікам з домешкай асіны, ёлкі і г.д. Дзікая прырода Бельскіх лясоў моцна прыпамінае сыбірскую тайгу; жыхары суседніх паветаў навет і называюць Бельшчыну — Сыбірам. Насяленыне ў павеце жыве рэдка. Надзвычайна важнае значэнне для яго маюць лясныя промыслы — рубка і сплаў лесу, якія тут моцна развітыя. Хвабрычнае прамысловасць развязтая слаба. Апроч нéкалькіх пільніяў і млыноў ёсьць досіць значная і добра паставленая шклянная гута ў в. Нава-селіску (на поўначы пав.). Адыход на старану, на зарабаткі, развітвы мала. Затое шмат перасяляецца адгэтуль у Сыбір, на Амур і ў Закаўказье.

Чыгунка ўдзéць толькі праз паўночны край гэтага вялікага па прастору павету. Галоўным-жа шляхом комунікацыі зьяўляецца значная судаходная р. Мяжа з сваім, таксама значным прытокам р. Вобшую. Над гэтай апошній ракою стаіць горад Бéлы. Пабудован ён, мусіць, каля XIII вéку і належыў да Смаленску. Цяпер гэта невялікае места, з 9 тыс. жыхараў. Жыве ён найбольш ад рачнога гандлю і будавання судзінаў; гандлюе з Рыгаю аўсом, пянькою і лесам. Ёсьць нéкалькі гарбарняў. Недалёка ад мяста здабываюць вапну.

З іншых мяйсцавасціяў Бельскага пав. трэба ўспомніць пра в. Клёзвую, што ляжыць пры самай блізка мяжы Беларусі. Каля яе пачынаецца вялікая беларуская рака — Днепр.

На поўначы павету ляжыць с. Тацева, дзе вучыў даўгі час у пачатковай школе вядомы педагог, праф. С. Рачынскі. Беларусы жывуць і на поўнач ад Бельскага пав., у паўднёвых частках Рэдзюскага і Асташкаўскага паветаў Цвёрскага губ. Тут беларуская мяжа даходзіць да р. Волгі і нéкалькі дзесяткаў вёрст ідзéць уздоўж яе берагу. Праз гэтую прастору, з'явіваючыся, цячэ глыбокі прыток Волгі — р. Малады Туд; ёд яго і тамашніх беларусаў называюць тудаўляні.

Як адзначаюць расейскія географы, тудаўлян выдзяляюць ад

Рыс. 158. На ярмарцы ў Дарагабужы.
Спатканыя беларусаў з маскоўцамі.

суседніх маскоўцаў іхня сумленнасць, лагоднасць, цярпівасць і гасціннасць. Ходзяць яны ў «кунтышох» — плівасці з кароткіх кожушкоў. Перахавалі тудаўляне ў чыстаце вузкіх ды кароткіх кожушкоў. Перахавалі тудаўляне ў чыстаце беларускіх харктар, звычай і мову.

З прыроднага і гаспадарскага боку гэтая прасторы падобныя да сумежнага Бельскага павету. Аднак яны мénш лясістыя і маюць гусцéйшае насяленыне, чым у Бельскім павеце. Над Маладым Тудам знайшлі досіць багатыя залежы камённага вугаля. На рацэ тут многа млыноў; водзіца шмат рыбы.

На заходзе гэтых прастораў цячэ сярод высокіх скалаў дубовых лясоў верхняя Дзьвіна. Берагі яе тут маюць шмат мінеральнага багацьця. У некалькіх мяйсцох цякуць сёрана-зяленыя кропніцы, сярод скалаў знаходзяць дарагія камёны: халцэдон, сердолік, горны крышталь. Каля в. Адрыянапалю, над Дзьвіною, знайшлі ў пачатку XIX веку навет золата.

Далей на ўсход, паміж Дзьвіною і Жукопаю (приток Волгі), цягнуцца лясы і балоты, якімі тут пакрыты Волжска-Дзьвінскі вададзел. Лясы гэтая вёльмі багатыя на дзічыну. Мяйсцовасць мае гарысты выгляд.

Яшчэ далей, на паўднёвы ўсход, мяйсцовасць робіцца раўнінейшай, лясы радзёюць і пачынаюцца земляробскія прасторы. Тут якраз знаходзіцца значнае сяло Малады Туд, над рэчкай таго-ж імёння — з 500 чал. жыхараў. Гэта вёльмі старая мясьціна. У XIV вёку беларуска-літоўскіе войска пабудавала тут абаронны замак; руіны яго відны яшчэ й дагэтуль. Цяпёр Туд вядомы як гандлёвы пункт: зьбіраецца тут аж 6 кірмашоў у год. У в. Акоўцах ёсьць «Святая» сёrnістая кропніца. Сюды зыходзіцца шмат багамолаў.

Ржэва — старое (успамінаецца ў XI в.) мяста над Волгаю. Вядзé значны гандаль лёнам і пянькою. Ёсьць у ім пяньковыя хвабрыкі. Наагул прамысловасць у ім разьвітая. На хвабрыках працуе каля $1\frac{1}{2}$ тыс. работнікаў.

Што чытаць па географіі Беларусі.

Да гэтае пары, можна лічыць, што спэцыяльнае географіі ўсяе Беларусі, як суцэльнасці, ня было. Толькі съвётае памяці Адам-Ганоры Кіркор, вядомы беларускі географ і гісторык, гадоў 40 назад зымесціў сваё прыгожыя, пранікнутыя гарачым замілаваннем да Бацькаўшчыны, артыкулы аб Беларусі ў агульна-расейскім географічным выданні «Живописная Россия» (том III. СПБ. 1882. Выданне М. Вольфа). На вялікі жаль, ён, съледам за расейскай навукаю, разглядаў там асобна «Беларуское Палесье» (ўсходнюю і цэнтральную Беларусь) і асобна «Літоўское Палесье» (захаднюю Беларусь разам з этнографічнаю Літвою). Хаця гэта значна шкодзіць яго твору і хаця книга гэтая ўжо крыху перастарэла, але і цяпер мы мусім яе перад усім раіць для больш дэтальнага абзнаёмлення з географіяй Беларусі, асабліва ж з гісторычнаю географіяй.

Цэнтральная і ўсходняя Беларусь вёльмі добра і дэтальна апісаны ў другім агульнарасейскім географічным выданні: «Россия. Полное географическое описание нашего отечества». Том IX пасвячаны «Верхнему Поднепровью и Белоруссии». СПБ. 1905 г. Захадняе Беларусі, аднак, тут саўсім няма.

У польскай літэратуре ёсьць шмат ценных прац па географіі Беларусі, найболыш, праўда, у даунейшых і цяпёр распраданых выданнях, як, прыклад, книга: M. Balinski. Wielkie Księstwo Litewskie — у выданні «Starożytna Polska pod wzgledem

Рыс. 159. Адам-Ганоры Кіркор.

histogucznyt, geograficznym i statystycznyt». Т. IV. Warszawa. 1886. Тут грунтоўна вылажана гісторычнае географія Беларусі. Пакрысé разьвіваецца праца над географіяй Беларусі і сучасныx польскіх вучоных. Як вέльмі цікавы рэзультат такое працы мае книгу S. Wołosowicz. *Litwa i Białorus.* Budowa fizyczno-geograficzną. Warsz. 1920, у якой бачым пробу фізычнае географії Беларусі (галоўным чынам — заходняе); аўтар, на жаль, досіць памылкова адносіцца да пытання аб прыродных мέжах Беларусі. Шмат матар'ялу па географії Беларусі можна знайсці ў агульных курсах географії Польшчы; польскія географы звычайна ў мέжы сваё Baćka i Małopolski ўключаюць блізка ўсю Беларусь і з гэтага прычыны досіць многа аб ёй пішуць. З цікавасцю можна прачытаць адпаведныя страницы ў географіях Польшчы, якія напісалі: Sułkowski (Warszawa. 1918); Sosnowski (Warszawa. 1913); Pawłowski (Lwów. 1917) ды інші.

Але асабліва цэнныя матар'ялы можна знайсці для фізычнае географії Беларусі ў такіх творах, як A. Rehman. «Ziemie dawnej Polski i sąsiednich krajów słowiańskich, opisane pod względem fizyczno-geograficznym». Т. II. Polska niżowa. Lwów. 1904, дзе сабрана шмат матар'ялу для фізычна-географічнае харкторыстыкі паасобных краінаў Беларусі. У выданні «Encyklopedia Polska. Т. I. Geografia fizyczna Ziemi Polskich» мае досіць грунтоўны агляд тэорэтычных пытанняў фізычнае географії, у значнай мérе датычных і Беларусі. У расéйскай літэратуре шмат матар'ялу па фізычнай географії Беларусі зъмяшчаецца ў выданні — «Очеркъ работы Западной Экспедиции по осуш. болотъ 1873—1898 г. подъ руковод. ген. Жилинского» і ў дадатках да яго (працы аб клімаце, расылнінасці Палесся); таксама шмат важных матар'ялаў ёсьць у розных географічных і геолёгічных расéйскіх журналах.

Па беларускай этнографії ёсьць дужа багатая літэратура; быт беларуса грунтоўна апісаны ў книгах: Е. Романовъ. Белорусскі Сборнікъ. Вып. VIII і IX. Быть белорусса. Вильна. 1912. Никифоровскій. Очерки простонародного житъя бытъя въ Витебской Белоруссии. Витебскъ. 1895; Fedorowski. Lud białoruski. 1897—1903.

Аснаўным матар'ям для статыстыкі насялення служыць і дагэтуль «Первая всеобщая перепись населенія Россійской Имперіи — 1897 года». Свяжэйшыя, але няпэўныя даннныя даецца для заходняе і цэнтральнае Беларусі «Spis ludnosci na terenach administracyjnych przez Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich, w grudniu 1919 г.» Lwów — Warszawa. 1920. Вéльмі цэнныя статыстычныя даннныя аб Беларусі зъмешчаны ў зборніку проф. Ромэра і I. Вайнфельда «Rocznik Polski. Tablice statystyczne». Krakow. 1917. Тым-же проф. Ромэрам выдадзены вéльмі цікавы «Atlas Polski» (Warszawa — Kraków. 1916). Досіць съвёжыя (перадваённыя) даннныя з географіі і статыстыкі Беларусі (разам з Літвою і Польшчай) ілюстраваны тут вéльмі добра і арыгінальна апрацаванымі картаграмамі. Праца гэтая

вызначаеца навуковаю об'ектыўнасцю. У справе нацыянальнае статыстыкі і мяжаў Беларусі вéльмі цэнны твор акад. Карскага: «Этнографическая карта Белорусского племени». Петроградъ. 1917. Шмат матар'ялу да географії Беларусі ёсьць у кнізе таго-ж аўтара: «Белоруссы», т. I. Варшава. 1904.

Цікавы нарыс экономічнага становішча Беларусі можна знайсці ў кнігцы беларускага экономіста А. Уласава «Белоруссия и Литва». Минскъ. 1918, ды таксама ў творы L. Wasilewski. Litwa i Białoruś. Найбольш-жа грунтоўных матар'ялаў у гэтай справе трэба шукаць у агульна расéйскіх статыстычных выданьнях. З іх асабліва варт увагі выданье «Торговля и Промышленность Европейской Россіи по районамъ». Выданье Міністэрства Гандлю і Прамысловасці. «Сводъ статистическихъ сведѣній по сельскому хозяйству къ концу XIX в.» Выд. Мін. Земляробства. 1902—1904.

Шмат вéдамасця ў аб асобых мясцінах Беларусі можна знайсці ўва ўсякіх слоўніках географічных і энцыклапедычных. Асабліва ўвагі варт вялікі расéйскі слоўнік Брокгаўза і Эфрана ды польскі «Słownik geograficzny» (16 томаў. Warszawa. 1880—1904). Істнует ў польскай мове і спэцыяльны «Przewodnik po Litwie i Białej Rusi». N. Rouby.

З выданнія, пасвячаных паасобным краінам і мясцо-васціям Беларусі, трэба ўспомніць аб гэткіх: 1) Дембовецкій. Опытъ описанія Могилевской губ. 1882. 2) Ястремскій. Краткій очеркъ Минской губ. 1897. 3) Сапуновъ. Рѣка Западная Двина. 1893. 4) Максімовичъ. Днепръ и его бассейнъ. Кіевъ. 1901. Таксама — розныя творы Glogera, Кіркара ды інш. З монографіяў аб паасобных паветах лéпшия: 1) E. Tyszkiewicz. Opisanie powiatu Borysowskiego. Wilno. 1847. 2) K. Аникіевічъ. Слонінскій уездъ. Могилевъ. 1907. 3) Cz. Jankowski. Powiat Oszmiański. Petersburg. 1897.

У канцы трэба адзначыць, што шмат артыкулаў па географії Беларусі было зъмешчана ў розных географічных журналах. Істнаваў нейкі час навет паважныя навуковы журнал, пасвячаны географіі Беларусі, «Записки С.-Зап. Отдѣла Импер. Русскаго Географ. О-ва». 1910—1913. З расéйскіх ды польскіх географічных журналаў шмат друкавалі твораў аб Беларусі: «Извѣстія Имп. Русск. Геогр. О-ва», «Труды СПБ. О-ва Естествоиспытателей», «Pamiętnik Fizyograficzny», і асабліва — журнал «Ziemia», выдаваны ў 1910—1914 г. Польскім Т-вам Краязнаўчым у Варшаве. Шмат географічных матар'ялаў раскідана па памятным кніжкам розных беларускіх губэрняў, краёвым календаром і г.д.

Нашае пералічэнне найбольш вядомых, карысных, а да таго-ж існуючых у бібліотэках ці ў кнігарнях твораў па географії Беларусі ёсьць далёка на поўным і не систэматычным. Пры некаторых з успомненых кніжок (прыкл., Россия, т. IX) дадзены бібліографічныя ссыпкі. Трэба, аднак, прызнаць, што бібліографія нашае навукі саўсім яшчэ не распрацаваная і на яе трэба каб звязнулі першую сваю ўвагу працаўнікі над навукаю аб радзімай зямлі.

АЛЬФАБЭТНЫ СЪПІС географічных найменніяў

(Цыфры пры найменніях паказујуць страніцы. Чорныя цыфры паказујуць страніцу, спэцыяльна пасъвячаную данай мійсцоўасці).

м — места, мястэчка; с — сяло; в — вёска; дв.— двор; фалів.— фаліварак; ст.— станцыя; пав.— павет; р.— рака; воз.— возера; бал.— балота.

Агінскі канал 65, 86, 89, 190,
191—192, 259, 266, 287
Адрыянопаль, в. (Асташк. пав.)
170, 173, 342.
Адэлінова, в. (Люц.пав.) 173, 328.
Адэса 167, 185, 190, 297.
Азія 41.
Азія Малая 107.
Акоўцы, в.(Ржэўск.пав.) 173, 342.
Акуліцкая пушча 103, 298.
Амэрыка 123, 179, 184, 185, 264.
Англія 4, 5, 152.
Андрусава, в. (Красенск. пав.)
150, 151, 311.
Антокаль (прадмесце Вільні)
226, 227.
Антопаль, м.(Кобрын.пав.) 289.
Апочацкі павёт 31,200,319,328.
А почка, м. 146, 170, 328.
Ардон, пасад (Сураж. пав.) 292.
Арлоўская губэрня 293.
Асавец, крэпасць 45, 273.
Асілавічы, станцыя 194.
Асілавічы — Слуцак, чыгунка
194.
Асташкаўскі павёт 200, 329,
341.
Асьвея, м. 213.
Асьвея, воз. 78, 83, 204, 213.
Асьцёр, р. 65, 299.

Атлянтыцкі акеан 41, 46.
Аўгустоў, м. 45, 146, 151, 258,
268.
Аўгустоўская пушча 29, 41, 75,
103, 257, 258, 268.
Аўгустоўскі канал 70, 71, 75,
190, 191, 192, 257, 268.
Аўгустоўскі павёт 28, 125, 150,
171, 199, 257, 258, 268—269,
270.
Ахват, воз. — гл. Жадзеньне.
Ачынскі пав. (у Сыбіры) 185.
Ашмяна 22, 71, 182, 219, 229.
Ашмянскі павёт 25, 176, 182,
199, 217, 218, 228.
Бабёр, р. 4, 45, 70, 74, 75, 146,
190, 192, 257, 260, 268, 269,
270, 273, 274.
Бабінавічы, м. 315.
Бабіцкая вол. 325.
Бабруйск, м. 62, 194, 284.
Бабруйскі павёт 7, 97, 164, 171,
176, 183, 197, 199, 276, 277.
Багушы, в. (ля Граева) 151.
Бакешава гары (у Вільні) 23,
222.
Балканы 149.
Балтыцкая нізіна 319.
Баранавічы, м.193, 194, 249, 266.

Баркоўшчына (Лепельск. пав.)
173, 213.
Баркулабаўскі манастыр 317.
Барысаў, м.45, 62, 171, 180, 181,
191, 193, 239, 254, 255.
Барысаўскі павёт (або Барысаў-
шчына) 7, 25, 61, 72, 97, 133,
168, 173, 176, 197, 199, 231,
252, 253, 254, 255, 256.
Барысаўская пушча 252.
Барэйкаўшчына, фалів. (Вілен.
пав.) 227.
Баторын, воз. 82.
Баўгарыя 4, 5.
Бацішчава, дв. (Дарагабуж. пав.)
339.
Бéла, м. (на Падлясьсі) 151.
Белавéжа 267.
Белавежская пушча 28, 74,
102—103, 109, 110, 111, 146,
258, 267.
Бéлае, воз. 80, 259, 264.
Беласток, м. 4, 45, 69, 74, 121,
124, 159, 166, 181, 187, 190,
193, 194, 195, 264, 266, 269,
270, 271—272, 273.
Беласток—Баранавічы, чыгунка
194.
Беластоцкі павёт (Беласточчы-
на) 44, 120, 125, 150, 156, 182,
199, 268, 269, 270, 274, 292.
Бéлы, м. 78, 341.
Белы Бéраг, дв. (Аўгустоўскага
пав.) 45.
Бéльск 193, 267, 269, 274.
Бéльскіе Пале́сьсе 97, 103, 120,
330.
Бéльскі павёт (у Падлясьсі)
150,158,199,269,270,274,275.
Бéльскі павёт (у Смалéншчы-
не) 34, 58, 90, 92, 97, 124,
156, 166, 200, 328, 329, 330,
331, 337, 338, 340—341.
Беразьвéч, м. 213.
Бéрасьце, м. 4, 28, 44, 45, 62,
74, 94, 121, 149, 168, 193, 194,
243, 266, 270, 275, 276.

Берасьце — Бранск, чыгунка
193, 287.
Берасьцейскі павёт (Берась-
цейшчына) 48, 117, 199, 269,
270, 275, 276.
Бéседзь, р. 65, 299, 302.
Бешанковічы, м. 77, 78, 156, 212.
Бізантыя 79, 80.
Болва, р. 297, 298.
Брагінь, м. 277, 283.
Бранск над Дзясною, м. 2, 45,
66, 124, 146, 180, 193, 274,
290, 292, 297.
Бранск над Нурцом (Бельскага
пав.) м. 274.
Бранскі павёт 95, 103, 200, 289,
290, 293, 298.
Бранскія лясы 103, 146, 298.
Браслаў, м. 205, 214.
Браслаўскае воз. — гл. Дрывяты.
Браслаўскі (Нова-Аляксандраўскі,
Езяроскі) павёт 29,
82, 145, 173, 199, 201, 202,
203, 204, 207, 213—214.
Бронзывіль, м. 184.
Буг, р. 4, 36, 40, 55, 62, 65, 70,
74, 75, 85, 115, 146, 149, 190,
192, 257, 269, 270, 274, 275,
276, 284.
Будыны 17.
Буйніцкі манастыр 317.
Букштэльская пушча 268.
Быкавая, в. (Дарагабуж. пав.)
339.
Быхаў, м. — гл. Стары Быхаў.
Быхаўскі павёт 200, 298, 299,
300, 303.
Бэльгія 5, 186.
Бэрлін 21, 169, 249.
Бялынічы, м. 317—318.
Бяроза Картуская, м. 267.
Бярэзань, р. (прыток Нёмана) 26,
68, 69, 70, 73, 103, 218.
Бярэзіна, р. (прыток Дняпра) 2,
20, 25, 26, 27, 36, 59, 60—62,
77, 78, 103, 149, 188, 191, 197,

238, 252, 253, 255, 256, 276, 283, 284.
Бярэзінскае Палёсьце 94, 100, 179, гл. таксама Верхне-Бярэзінскай краіна.
Бярэзінскі канал 25, 62, 78, 188, 191, 204, 253, 254.
Бярэзынь, м. (Ігуменск. п.) 256.
Бярэшта, воз. 191.

Вададзэл Вялікі Эўропейскі 54, 55, 115, 231, 329.
Вазярніца, дв. (Слонімск.п.) 267.
Вазярышча, воз. 319.
Вазярышча, м. 325.
Валдайскія горы 34, 75.
Валожын, м. 230.
Валожынскі павéт 25.
Валокаўскі лес — гл. Вокаўскі лес.
Валынскія горы 15, 28, 36, 40, 65.
Валынцы, м. 213.
Валынь 146, 149, 247, 270, 275.
Валяўка, м. 84.
Ванлярова дв. (Смалёнск. п.) 336.
Варажскі вадзяны шлях («з Варагаў у Грэкі») 79, 313, 328, 333, 337.
Варшава, м. 21, 42, 44, 45, 166, 168, 179, 193, 245, 251, 263, 264.
Варшанская краіна 197, 200, 305, 311—318.
Варшанскі павéт 32, 89, 176, 177, 183, 200, 311, 312, 313, 315—316, 318.
Васілевічы, м. 43, 45, 91, 277, 282.
Васількаў, м. 268.
Ваўкавыск, м. 20, 28, 193, 260, 264, 267, 273.
Ваўкавыскай ўзгор'е 22, 28, 257, 258, 267.
Ваўкавыскі павéт 199, 257, 267—268.
Вераб'ёвыя горы 338.

Веражунь, в. 76, 77, 338.
Верацейскія балоты 33, 89, 312, 314, 315.
Верхне-Бярэзінская краіна 197, 199, 252—256, 276.
Вéтка, м. 65, 292, 294—295.
Вігерская воз. 71.
Відзы, м. 173, 204, 214.
Візна, м. (ля Беластоку) 151.
Віленка, р. — гл. Вялейка.
Віленскайа ўзгор'е 22—24, 26, 70, 71, 72, 217.
Віленскі павéт 199, 217, 228.
Віленская краіна (Віленшчына) 6, 93, 117, 139, 140, 141, 145, 158, 165, 166, 169, 174, 182, 183, 184, 194, 197, 199, 217—230, 231, 233, 257, 258, 266.
Вільня, м. 3, 21, 23, 24, 43, 44, 45, 47, 73, 74, 103, 109, 121, 122, 142, 143, 144, 159, 166, 171, 178, 180, 182, 183, 187, 190, 193, 208, 214, 216, 218, 219, 220, 221—227, 228, 238, 239, 240, 243, 244, 247, 264, 321.
Вільня—Роўна, чыгунка 193, 287.
Вісла, р. 40, 54, 64, 71, 74, 190, 192, 257, 260, 287.
Віхры, дв. 169.
Віцебск, м. 3; 17, 30, 40, 45, 76, 77, 78, 79, 100, 107, 110, 121, 122, 124, 142, 149, 159, 171, 178, 182, 186, 187, 191, 193, 195, 316, 319, 320, 321, 322—325, 330.
Віцебска-Нёвельская горная града 22, 29, 30, 31, 40, 56, 78, 79, 201, 319, 320, 325.
Віцебская краіна 197, 200, 206, 305, 313, 319—328, 329.
Віцебскі павéт 30, 200, 319, 320, 325.
Віцебшчына, Віцебская губэрня 6, 10, 21, 22, 29, 83, 96, 121, 127, 139, 141, 150, 151, 155, 156, 157, 158, 159, 165, 166,

171, 180, 181, 182, 183, 328, 331, 337.
Віць, р. 170.
Віцьба, р. 322.
Вішковічы, дв. (Лепельск. пав.) 173, 213.
Вішней, м. 230.
Вішнейскайа воз. 82.
Вобаль, р. 78, 79, 319, 320, 325.
Вобша, р. 78, 341.
Вокаўскі (або Валокаўскі) лес, узвышшо 21, 34—35, 42, 44, 47, 50, 57, 58, 59, 60, 75, 78, 79, 80, 97, 100, 146, 329, 330, 338, 340.
Волга, р. 4, 34, 54, 55, 58, 79, 146, 149, 173, 329, 333, 341, 342.
Волхаў, р. 79.
Воп, р. 59, 60.
Ворша, м. 2, 4, 19, 33, 34, 59, 60, 171, 183, 193, 195, 239, 312, 313, 314—315.
Востраў, м. — гл. Эйшышкі.
Воўчаче балота 268.
Вубарць (Убарць), р. 64, 89.
Вугра (Угра), р. 35, 79, 329, 339.
Вузда, м. 68, 256.
Вула (Улла), р. 77, 78, 191, 204, 212.
Вулька, воз. 191.
Вуса, р. 68.
Вушач, м. 173, 213.
Выганошчы, воз. 18, 71, 85, 86, 89, 191.
Высокое, м. 28, 270, 275.
Вышкі, м. 146.
Вэнгрыя 107.
Вэркі, дв. (пад Вільняю) 227.
Вязаўскія горы 31.
Вяземскі пав. 333.
Вязынка, фалів. 230.
Вялéйка, м. 73, 193, 218, 230.
Вялéйка (Віленка), р. 23, 74, 219, 222, 227.
Вялéйская падкова ўзгор'я 21, 22—26, 217.

Вялéйскі павéт 25, 90, 182, 199, 217, 218, 230.
Вяліж, м. 76, 78, 150, 325, 330, 337.
Вяліжскі павéт 92, 124, 200, 328, 329, 330, 332, 337—338.
Вялікалуцкі павéт 31, 328.
Вялікая, р. 31, 55, 79, 83, 319, 328.
Вялікая Палёская нізіна 197, 199, 252, 276—284.
Вялікая Сладада, в. (Мыціслаўск. пав.) 173, 307.
Вялікія Лукі, м. 45, 146, 328.
Вялікія Галы, балота 89, 146.
Вяльля, р. 3, 9, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 47, 58, 68, 69, 70, 71—74, 82, 148, 217, 218, 222, 227, 228, 230, 231, 235, 237, 238, 252.
Вядчы, плямя 148.

Габскія балоты 74, 90, 218, 230.
Гайна, р. 255.
Гайнаўка, ст. 260.
Галагоры 22.
Галічына 74, 270.
Галоўчын, м. 318.
Гальшаны, м. 230.
Ганзейскія мястэ 240.
Гарадзéцкі павéт 30, 93, 200, 319, 320, 325—326.
Гарадзéя (Замір'e), ст. 233, 251.
Гарадзішчча, м. 176, 251.
Гараднічанка, р. 260, 261, 262, 263.
Гараднянскі павéт 95, 200, 289, 290, 291, 292, 295.
Гарадок, м. (Беластоцк. пав.) 272, 273.
Гарадок, м. (у Віцебшчыне) 30, 320, 325, 330.
Гародніца (прадмесьце Горадні) 263.
Гарынь, р. 64, 65, 89, 281, 287.
Гарэцкі павéт 32, 182, 200, 305, 307, 310.

Гданск (Данциг), м. 188, 190, 192, 316.
 Германская нізіна 42.
 Герсіка 205.
 Гільгэ, рукаво Нёмна 70.
 Глуск, м. 176, 284.
 Глыбокае, м. 25, 194, 213.
 Голяндыя 5.
 Гомель, м. 2, 43, 65, 85, 100, 109, 121, 122, 125, 156, 163, 180, 181, 183, 187, 191, 193, 195, 243, 293—294, 295.
 Гомельскі павéт 145, 150, 151, 157, 163, 177, 180, 182, 200, 289, 290, 291, 295.
 Гонёндз, м. 272, 273.
 Горадзенскае ўзгор'e 22, 28, 29, 69, 70, 257, 258, 264, 268.
 Горадзенская пушча 24, 41, 103, 146, 257, 258, 264.
 Горадзенскі павéт 28, 45, 199, 257, 258, 264.
 Горадзеншчына (Наднёманская краіна) 6, 93, 117, 125, 139, 140, 141, 144, 145, 146, 149, 151, 152, 156, 158, 165, 166, 176, 180, 184, 192, 193, 194, 195, 197, 199, 217, 218, 257—269, 276.
 Горадна, м. (Пінскага пав.) 176, 287.
 Горадня, м. (Горадзен, над Нёманам) 3, 18, 28, 43, 68, 69, 70, 80, 121, 124, 125, 149, 170, 172, 182, 186, 190, 193, 257, 260—264; 268, 269.
 Горадня—Сувалкі—Марграбова, чыгунка 194.
 Горкі (Горы - Горкі), м. 21, 43, 45, 142, 310.
 Готлянд, востраў 208, 333.
 Граева, ст. 151, 274.
 Грамяч, м. 146, 296.
 Грычын, балота 89, 249, 287.
 Грэцыя 4, 5, 80.
 Гэлонос 17.

Гэродотава мора (Палескае лядавіковае возера) 15, 17, 25, 40, 60, 77, 148, 253, 277.
 Гярвяцкая паraphвія (Віленск. пав.) 220.
 Даабранка, м. 295.
 Дабруш, м. 65, 66, 180, 292, 294, 295.
 Даўыд - Гарадок, м. 64, 168, 281.
 Да́гда, м. 146.
 Даіліды, в. (Беластоцк. пав.) 273.
 Да́кудаўскія лясы 69.
 Данецкія капальні 179, 185, 293, 301.
 Данциг — гл. Гданск.
 Дарагабуж, м. 58, 59, 60, 146, 339—340.
 Дарагабужскі павéт 34, 156, 171, 200, 328, 329, 331, 339.
 Да́сугава, с. 311.
 Да́ворыца, в. (Варшанскае пав.) 173.
 Даісна, м. 77, 176, 203, 205, 213.
 Даісіненскі павéт 29, 40, 145, 199, 201, 203, 204, 213, 217, 255.
 Да́звіна, р. 2, 3, 9, 21, 25, 29, 31, 41, 54, 55, 58, 62, 66, 75—78, 79, 80, 83, 97, 100, 114, 115, 146, 167, 170, 173, 188, 191, 192, 201, 202, 204, 205, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 231, 312, 313, 314, 319, 322, 324, 325, 327, 328, 329, 330, 331, 337, 338, 342.
 Да́звінец, воз. 75.
 Да́звінск (Дынабург), м. 4, 29, 77, 78, 121, 122, 145, 150, 173, 182, 187, 193, 206, 207, 214—215, 216, 227.
 Да́звінскае ўзгор'e 22, 29—30, 40, 77, 78, 97, 201, 202, 203, 319.
 Да́звінскі павéт 6, 145, 201, 202, 206, 207, 216.

Да́звінъне, воз. 338.
 Да́явочая гара (у Месьціслаўлі) 308.
 Да́явуліна — гл. Даэуліна.
 Да́ядзькава, с. (Бранск.п.) 293, 298.
 Да́якавіцкая воласьць (Мазырск. пав.) 283.
 Да́яречын, м. 163, 267.
 Да́ясна, р.2, 16, 32, 33, 35, 60, 65—66, 95, 96, 103, 146, 149, 150, 290, 292, 296, 297, 298, 302, 339.
 Да́ятлава, м. 267.
 Да́напро, р. 2, 9, 20, 31, 32, 34, 35, 36, 40, 54, 55, 58—60, 62, 65, 66, 75, 79, 80, 81, 100, 109, 113, 114, 146, 148, 150, 167, 169, 171, 188, 190, 191, 192, 238, 283, 284, 295, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 328, 329, 330, 331, 333, 335, 336, 337, 339, 341.
 Да́напроўска-Бужскі канал — гл. Карапеўскі кан.
 Да́напроўск. Пале́сьсе 94, 100, 179.
 Да́напроўскае ўзгор'e 21, 22, 31—34, 44, 50, 59, 65, 173, 256, 290, 298, 299, 305, 306, 311, 312, 315, 318.
 Да́кшыцы, м. 25, 60, 72, 255.
 Дарагічын, м. (Бельскага пав.) 74, 149, 151, 270, 274.
 Да́ругенікі, м. 43, 45, 47, 67, 146, 172, 264.
 Да́руцк, м. 318.
 Да́руць, р. 27, 32, 59, 60, 150, 299, 304, 312, 317, 318.
 Да́руя, м. 205, 213, 216.
 Да́рыбін, м. 177, 307, 309.
 Да́рыяты (Браслаўскае), воз. 82, 202, 214.
 Да́рыгвічы, плямя 149, 247, 249, 270, 281, 282.
 Да́рыса, м. 22, 205, 213.

Дрыса, р. 41, 77, 78, 83, 89, 201, 204, 212, 213.
 Да́рысенскі павéт 6, 29, 83, 199, 201, 213.
 Да́рысьвяты, воз. 82, 202, 214.
 Дау, востраў 83.
 Да́уброва, м. (Сакольск. пав.) 268.
 Да́уброўна, м. 60, 307, 310.
 Да́укора, м. 256.
 Да́унай, р. 58.
 Да́ухаўшчына, м. 338.
 Да́ухаўшчынскі павéт 31, 156, 181, 200, 328, 329, 331, 338.
 Да́ынабург — гл. Да́звінск.
 Да́этроіт, м. 184.
 Даэуліна (Да́звуліна), в. 150.
 Е́зяроскі павет — гл. Браслаўскі павет.
 Е́зяросы (Нова-Аляксандраўск), м. 146, 214.
 Е́зярышча, м. — гл. Вазярышча.
 Е́льнінскі вузел 35, 65, 79, 299.
 Е́льнінскі павéт 34, 200, 328, 329, 331, 339.
 Е́льня, м. 35, 107, 149, 339.
 Е́мянэц, м. 326.
 Е́нісéйская губ. 185.
 Е́ве, м. 146.
 Жадзенъне (Жаданъне, Ахват), воз. 75, 76.
 Жаймяна, р. 74.
 Жакаўскі Мох, бал. 89, 337.
 Жалудок, м. 264.
 Жлобін 59, 194, 304, 305.
 Жодзішкі, м. 73.
 Жукаўка — Косаўка, чыгунка 298.
 Жукопа, р. 79, 329, 342.
 Жупраны, м. 230.
 Жы́ды 123, 142—144, 185, 186, 224, 230, 244, 310, 316, 317.
 Жыжыца, воз. 338.
 Жыздра, р. 149.
 Жыздрынскі павéт 298, 329.
 Жыровіцы, м. 266—267.

Заблудаў, м. 181, **272**.
 Завосьсе, засыц. (Наваградзк. п.) 85, **251**.
 Загародзьдзе (у Піншчыне) 28, 35, 36, 65, 284, 286, 287.
 Задубенская воз. 264.
 Закаўказье 341.
 Закрэт (у Вільні) 227.
 Залатая Горка (у Менску) 236, 242.
 Зале́сьсе, гута (Вяліск. пав.) 183, 230.
 Зальянка, р. 28, 70.
 Замглай, балота 295.
 Замір'е — гл. Гарадзея.
 Замковая гары (у Вільні) 23, 221, 224, 227.
 Замковая гары (у Наваградку) 27, 231, 250.
 Запалоцьце (у Полацку) 208, 210.
 Зарэчча (у Піншчыне) 37, 63, **89**, 104, 284, 285, 286, 287.
 Засла́уе, м. 235, **246**.
 Зімніца, в. (Духаўшчын. п.) 338.
 Зубцоў, м. 146.
 Зъдзітава, м. 29.
 Зъдзітаўскія вазёры 85.
 Злынка, пасад 181, **295**.
 Зэльва, м. 267, 268.

Іван, воз. 319, 326.
 Іванск, дв. (Лепельск. пав.) 109.
 Івянéц, м. 171, 176, 234, 246, 247.
 Ігналіна, ст. 45.
 Ігнацічы, дв. (Менск. пав.) 165.
 Ігумень, м. **256**.
 Ігуменскэе Пале́сьсе 15, 26, 40, 65, 68.
 Ігуменскі павёт 7, 18, 25, 40, 45, 61, 62, 97, 176, 197, 199, 231, 232, 252, 253, 254, **256**.
 Ілукштанскі павёт 6, 199, 201, 203, 207, **213—214**.
 Ілукшты, м. 77, 146, 204, 214.
 Ільля, м. 230.
 Ільля, р. 74, 230.

Ільменскае воз. 79.
 Іпуць, р. **65**, 66, 85, 180, 294, 296, 299.
 Італія 4, 5.
 Іўе, м. **230**.

Кабяляцкія парогі 34, 59, 314.
 Кажан-Гарадок, м. 168, 289.
 Каложа (прадмесьце Горадні) 261, 263.
 Калужская губэрня 298, 329.
 Кальварыя (пад Вільню) 227.
 Камароўскае балота (пад Менскам) 236, 241, 246.
 Каменка, гары (Навагр. п.) 27, 231.
 Камянéц («Літоўскі»), м. 28, 275.
 Канада 184.
 Канскі пав. (у Сыбіру) 185.
 Капачы, в. (Віцебск. п.) 76, 319.
 Капыль, м. **248**, 249.
 Карапевец — гл. Кёнігсберг
 Карапе́ўскі канал (Дняпроўска-Бужскі кан.) 65, 75, 190, 191, 192, 263, 286, 287, 289.
 Карасыцень — Жлобін — Петра гр. 193.
 Карпаты, горы 46, 47, 107.
 Карэлічы, м. **251**.
 Каспля, р. 76, **78**, 311, 325, 328, 336, 337.
 Касплінскае воз. 78, 337.
 Касьпійскае мора 55, 115.
 Касьцюковічы, м. **302**.
 Каторсы, горы 31, 203, 312, 318.
 Катынь, дв. (Смалёнск. п.) 336.
 Каўдычаўскае воз. 70, 83, **85**, 251.
 Каўказ 107, 182.
 Кацярынаслáў, м. 60, 167, 180.
 Качайла (Качай-балота), бал. 89, 287.
 Кёнігсберг (Карапе́ўец), м. 188, **190**, 274, 316, 322.
 Кéрнава, м. 73, 228.
 Кіяў, м. 60, 80, 149, 167, 180, 188, 193, 207, 211, 212, 238, 250, 334.

Клайпэда (Мэмэль), м. 70, 167, 188, **190**.
 Клёцавая, в. (Бельск. пав.) 59, **341**.
 Клéцак, м. 130, 233, **249**.
 Клімавіцкі павёт 95, 177, 185, 200, 298, 299, 300, 301, **302**.
 Клімавічы, м. 124, **302**.
 Клімаў, пасад **295**.
 Клінцы, м. 181, 182, 292, **296**.
 Кляшчэлі, м. 163, 270, **275**.
 Кнышын, м. 272.
 Княжыя горы **28**, 269.
 Князь, воз. 18, **85—86**, 89, 283.
 Кобрынь, м. **289**.
 Кобрынскі павёт 126, 199, 276, 284, **289**.
 Ковель — Граева, чыгунка 193, 273.
 Койданава, м. 68, 247.
 Кокенгаўзэн — гл. Кукейнос.
 Конэкцікут, штат 184.
 Копысь, м. 60, 171, 182, 307, **310**.
 Корсаўка, м. 43, 45, 146, **328**.
 Косава, м. 267.
 Котра, р. 24.
 Коўна, м. 3, 47, 70, 73, 167, 190.
 Красенскі павёт 32, 156, 166, 170, 176, 200, 305, 306, 307, 308, 310, **311**.
 Краслаўка, м. 29, 77, 201, 204, **216**.
 Краснапольле, м. 302, **303**.
 Краснайрскі пав. (у Сыбіру) 185.
 Красны (Красен), м. **311**.
 Кроман, воз. 68, 83, **85**.
 Крупкі, м. 318.
 Крывічы, плямя 149, 248, **303**, 321, 322.
 Крынкі, м. (Варшан. пав.) 182, 315.
 Крынкі, м. (Горадзенск. пав.) 182, 260, **264**.
 Крычаў, м. 65, 302, 303.
 Крэва, м. 176, **228**.
 Крэйцбург, м. 77, 206.
 Кубань 185.
 Кукейнос (Кокенгаўзэн), зам. 205.
 Курыш-гаф, затока 70.
 Кутэйнка, р. 315.

Кушляны, фалів. 230.
 Кучкурышкі, дв. 227.
 Лабна, в. (Аўгустоўскі пав.) 171, **268**.
 Лагойск, м. 149, 173, 239, **255**.
 Ландварова, ст. 227.
 Лань, р. **65**, 249.
 Ласосна, в. 263.
 Латвія, латышы 4, 5, 6, 8, 9, 75, 77, 115, 146, 155, 206, 215, 320, 328.
 Лахва, дв. (Мазыр. пав.) 177.
 Лейшыг, м. 316, 322.
 Лéпель, м. 25, 31, 60, 78, 83, 203, **212**.
 Лéпельскэе воз. 78, **83**, 191.
 Лéпельскі павёт 31, 40, 83, 109, 110, 120, 156, 173, 176, 180, 199, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 212, **213**, 312.
 Лесастэн 10, 44, 46, 50, 56, 57, 92, 95, 98, 99, 108.
 Лесастэн Беларускі (краіна) 10, 120, 122, 145, 193, 197, 198, 200, **289—298**, 299, 339.
 Лёс 16.
 Лібава, м. 188, **189—190**, 192, 243, 245.
 Лібава-Роменская чыгунка 189, 192, 284.
 Ліда, м. 193, 260, **264**, 265.
 Лідзкая краіна падысподняе морэны 17, 20, 22, 24, 35, 68, 71, 257.
 Лідзкі павёт 156, 170, 176, 199, 217, 257, 259, **265—266**.
 Ліцічанская пушча 71, **103**, 258.
 Лісна, воз. 204, 213.
 Літва 3, 4, 5, 6, 8, 24, 70, 114, 146, 148, 149, 150, 151, 173, 190, 205, 206, 207, 208, 214, 218, 220, 221, 223, 224, 228, 239, 250, 251, 259, 261, 270, 275, 281, 288, 307, 313, 314, 316, 321, 325, 328, 332, 333, 335, 342.
 Лішкоў, в. (Сэйнін. пав.) 260, **269**.
 Ловаць, р. 55, **79**, 319, 328, 337.

Лоеў, м. 60, 65, **283**.
 Лоныніца, бал. 89, 201.
 Лоша, р. 68.
 Лошица, дв. (пад Менскам) 246.
 Лукамля, м. 318.
 Лукамськое воз. 83, 312, 318.
 Лунінец, м. 193, 194, 287, **289**.
 Лужа, воз. 328.
 Луки, в. (Наваградзк. пав.) 171.
 Аупалаў (прадмесце Магілёва) 316, 317.
 Лучоса, р. 315.
 Аык, м. 274.
 Аысая гара 21, **25**, 231, 252.
 Любавічы, м. 173.
 Любань, м. 176.
 Любашанская пушча **103**, 252.
 Любеч, м. 146, **295**.
 Любяшоў, м. 289.
 Люцын, м. 146, **327**, **328**.
 Люцынка, дв. (Менск. пав.) 247.
 Люцынскі павёт 6, 29, 43, 45,
 173, 200, 319, 320, **327—328**.
 Аядавік 14.
 Аядавіковыя даліны 15.
 Аыды, м. **310**.
 Аяхавічы, м. 233, **249**.
 Аяхаўка (у Менску) 236.
 Магілеў, м. 2, 21, 45, 59, 60, 94,
 103, 121, 125, 149, 156, 163,
 173, 182, 191, 193, 195, 294,
 312, 313, 315, **316—318**.
 Магілеўскі пав. 200, 311, 212, **318**.
 Магілеўшчына, Магілеўск. губэрня 6, 93, 121, 139, 140, 141,
 145, 156, 157, 165, 166, 171,
 173, 176, 179, 192, 193, 300,
 305, 309, 320, 331.
 Мазурскія вазёры 260.
 Мазыр, м. 29, 45, 64, 149, 170,
 193, 277, 282, **283**.
 Мазырскэ ўзвышшю 22, **28**, **29**,
 36, 40, 64.
 Мазырскі павет 7, 95, 120, 121, 1
 57, 164, 177, 196, 197, 199, 276,
 278, 280, 281, 282, **283**, 285, 287.
 Малады Туд, р. 170, 329, 341.
 Малады Туд, с. 79, **342**.

Маладэчына, м. 43, 45, 90, 193,
 194, 217, 218, 230.
 Малочава, бал. 89, 267.
 Мальцаўскія заводы **298**.
 Манец, воз. 191.
 Марачанка, р. 24, 70, 71, 192, 218,
 227, 228.
 Марачоўшчына, фалів. (Слонімск. пав.) 267.
 Марграбова, ст. (у Нямечч.) 194.
 Мар'іна Горка, дв. (Ігуменск. пав.) **256**.
 Маркаў манастыр (пад Віцебск.)
 324, **325**.
 Масальскі павет 329.
 Масачузэт, штат (у Амэрыцы)
 184.
 Москва, м. 21, 43, 44, 45, 179,
 185, 192, 211, 242, 320, 330.
 Маскоўска-Берасцейская чыгунка 193, 194, 316, 318, 338.
 Маскоўска-Варшаўская шоса
 194, 300.
 Маскоўска-Віндаўск. чыгунка
 192.
 Маскоўшчына (Расія) 2, 4, 5, 6,
 7, 15, 19, 30, 34, 42, 43, 44,
 46, 48, 49, 51, 53, 54, 66, 79,
 100, 109, 113, 114, 115, 118,
 120, 121, 123, 124, 126, 142,
 145, 146, 149, 150, 151, 152,
 160, 163, 165, 178, 179, 180,
 181, 182, 186, 187, 188, 190,
 192, 193, 206, 211, 212, 223,
 224, 230, 239, 240, 255, 261,
 270, 272, 292, 295, 296, 298,
 306, 307, 311, 313, 314, 316,
 317, 319, 321, 323, 327, 328,
 331, 332, 333, 334, 335, 339,
 341.
 Мастаўляны, в. (Ваўкаўск. пав.)
 268.
 Масты, м. 70, 260, 264.
 Мглін, м. **296**.
 Мглінскі павет 95, 200, 289,
 290, 291, **296**.
 Меднікі, м. 23.
 Мельнік, м. 146, 151, 275.
 Менск, м. 2, 3, 17, 25, 43, 45,

62, 65, 91, 109, 121, 122, 125,
 128, 142, 149, 165, 166, 171,
 179, 182, 183, 186, 187, 193,
 227, 230, 231, 233, 234, 235,
 236, **237—246**, 247, 252, 254,
 255, 256.
 Менскэ ўзгор'е 22, **25—26**, 50,
 56, 60, 62, 65, 68, 72, 203, 231,
 252, 256.
 Менская краіна 197, 199, 218,
 231—252, 253, 258, 276.
 Менскі павёт 7, 25, 93, 171,
 176, 199, 231, 232, 233, 234,
 235, **247**.
 Меншчына, Менская губэрня
 6, 117, 121, 141, 144, 146, 150,
 151, 158, 165, 166, 169, 181, 182.
 Мікалайў, порт 190.
 Мілкоўшчына, фалів. (Горадз. пав.) **264**.
 Мір, м. 171, **251**.
 Морэна, морэнны краявід 11, 12,
 14, 16, 21, 55, 78, 80, 82, 122,
 202, 217, 319, 329.
 Мсыцілаў, м. 33, 124, 149, 306,
 307—308, 309.
 Мсыцілаўскі павет 32, 95, 185,
 200, 305, 306, 307, **308—309**,
 310.
 Мсыцілаўшчына (краіна) 120,
 170, 197, 200, **305—311**, 313, 322.
 Мусынікі, м. 146.
 Мухавец, р. 65, 74, 75, 192,
 269, 275, 286, 289.
 Мэмэль — гл. Клайпэда.
 Мядзэл, воз. 82, 217.
 Мяжа, р. 58, 76, 77, **78**, 328, 337, 341.
 Наваградак, м. 20, 21, 27, 84, 149,
 231, 235, 238, **250**, 251, 257.
 Наваградзкае ўзгор'е 22, **27**, 28,
 68, 70, 231, 258.
 Наваградзкі горб **27**, 28, 36, 40,
 60, 62, 65, 231, 253.
 Наваградзкі павёт, Наваградзкія чыгунка 16, 18, 27, 68, 83, 84,
 85, 93, 94, 95, 97, 120, 134,
 157, 165, 170, 171, 173, 176,
 196, 197, 199.

Навазыбкаў, м. 45, 46, 124, 145,
 156, 163, 181, 193, **295**, 296.
 Навазыбкаўскі павёт 95, 145,
 185, 200, 289, 290, 292, 295.
 Навасёльск, дв. (Бельск. пав.) 341.
 Наваспакае, дв. (Ельнін. пав.) 339.
 Надбужанская краіна (Падлясьсе, Падляск. раёніна) 22,
 28, 35, 44, 48, 158, 163, 170,
 197, 199, 257, 258, 259, **269—276**.
 Наднёман, дв. 45.
 Наднёманскай краіна — гл. Гора-дзеншчына.
 Налібокі, м. 230.
 Налібоцкая пушча 15, 24, 41, 68,
 69, 85, 90, **103**, 218, 219, 230,
 232, 233.
 Нарач, воз. 25, **74**, **82**, 217.
 Нарач, р. 74, 82.
 Нарва (Нараў), р. 4, 9, 69, 70,
 74—75, 81, 146, 149, 190, 192,
 228, 257, 269, 273.
 Нарова, р. 79.
 Невель, м. 30, 97, 150, 193, 195,
 322, **326**.
 Невельская воз. 319.
 Невельскі павёт 30, 31, 83, 93,
 200, 319, 320, 321, 322, **326**.
 Нёман, р. 2, 3, 9, 21, 24, 25, 26,
 27, 28, 47, 54, 64, 65, **66—70**,
 71, 73, 75, 80, 85, 103, 114, 115,
 149, 156, 167, 172, 190, 191,
 192, 218, 231, 232, 233, 234,
 235, 237, 238, **247**, 250, 251,
 252, 256, 257, 258, 259, 260,
 261, 262, 263, 264, 265, 266,
 267, 269, 287.
 Нéta, р. 75, 192.
 Нобель, м. 289.
 Нова-Аляксандраўск — гл. Езяросы.
 Нова-Аляксандраўскі павёт —
 гл. Браслаўскі пав.
 Новая Беліца, м. **294**.
 Новая Вялійка, м. 183, **227**.
 Новы Каралёў, дв. (Віцебск. пав.)
 43, 45, **325**.
 Новы Ропск, м. 296.

Норвегія 14.
Ноўгарод, м. 79, 321, 328, 334.
Ноўгарод Се́верскі, м. 296.
Ноўгарод-Се́верскі павёт 95, 289, 296.
Нурэц, р. 74, 146, 269, 274.
Нью-Йорк, м. 184.
Нямёцкае мора 15, 21.
Нямеччына 4, 5, 15, 70, 79, 90, 100, 114, 141, 142, 146, 152, 155, 178, 179, 181, 190, 192, 193, 194, 245, 268, 270, 274, 288, 301, 316, 333.
Няміга, р. 236, 237, 238, 240, 241.
Нясьвіж, м. 235, 248—249.
Няшчорда, воз. 83.
Нячэрыца, воз. 319, 327.

Ока, р. 35, 79, 149, 329.
Ордынскія пустыні (Парэцкі. пав.) 337.
Оўруцкія горы — гл. Валынскія горы.

Паганаўская гара 30.
Пагоскае воз. 85.
Пагост, м. (Пінск. пав.) 287, 289.
Пагулянка, курорт 173, 215.
Падабранка, м. 182.
Падлясьсе, Падлясская раёніна — гл. Надбужанская краіна.
Пазнань 170.
Палескае лядавіковое возера — гл. Гэродотавае мора.
Палеская нізіна 35—40, 41, 62, 65, 85, 256, 284, 296, 312, 315.
Палесьсе, палескі краівід 12, 13, 18, 27, 28, 32, 50, 57, 62, 70, 80, 81, 85, 88, 89, 90, 91, 95, 98, 99, 100, 105, 107, 108, 109, 111, 112, 114, 120, 121, 122, 127, 128, 144, 148, 153, 156, 158, 161, 163, 164, 166, 168, 169, 170, 179, 190, 192, 193, 194, 197, 201, 232, 233, 245, 252, 258, 267, 269, 276, 284, 286, 287, 291, 299, 300, 305, 313.
Палехі, плямя — 298.

Палыкавічы, в. (Магілёўск.п.) 318.
Панары, горы 23—24, 73, 221, 227.
Панікля, р. 58.
Панькава, в. (Вяліж. пав.) 338.
Паплавы (у Вільні) 227.
Парок, р. 63, 285.
Парычы, м. 284.
Парэцкі павёт 31, 89, 92, 124, 156, 166, 200, 328, 329, 330, 337, 338, 340.
Парэчча, дв. (Пінск. пав.) 110, 156, 181, 288, 289.
Парэчча, м. (у Смаленшчыне) 78, 288, 311, 336—337.
Паставы, м. 213.
Паўднёвы ланцуг узгор'я 21, 26—28, 36, 71, 171.
Паўночна-Захоўная чыгунка 193, 215, 328.
Паўночныя морэны 29, 319.
Паўлаў, дв. (Вілен. пав.) 227.
Пацёмкіна, в. (Красен. пав.) 307.
Перакорыш, парогі 77.
Перыста, балота 295.
Петраград, м. 179, 185, 211, 223, 249, 251, 261, 310.
Петраград-Кіеўская шоса 194, 195.
Пётрыкаў, м. 64, 281.
Піллаў, порт 190.
Піна, р. 28, 64, 65, 192, 286, 287.
Пінск, м. 2, 21, 28, 36, 37, 43, 45, 63, 64, 91, 150, 156, 164, 181, 182, 186, 187, 191, 193, 282, 285, 287—288.
Пінскі павёт 86, 110, 126, 156, 171, 176, 181, 199, 276, 284, 287, 289.
Пінчукі 125, 126, 270, 276, 287.
Піншчына (краіна) 170, 197, 199, 276, 281, 284—289.
Пітсбург, м. 184.
Пішчана, р. 303.
Полата, р. 78, 89, 201, 204, 207, 208, 210.
Полацак, м. 4, 40, 76, 78, 79, 121, 125, 142, 149, 186, 193, 205,

206, 207—212, 213, 214, 222, 235, 238, 240, 255, 307, 310, 321, 322, 333.
Полацак-Седлец, чыгунка 193, 230.
Полацкае лядавіковое возера 15, 25, 29, 60, 77, 191, 201.
Полацкае Наддзвін'не (Полаччына), краіна 197, 199, 201—216, 217, 218, 231, 232, 257, 305, 312, 313.
Полацкая нізіна 15, 21, 25, 29, 30, 35, 40—41, 77, 78, 89, 201, 202, 319.
Полацкі павёт 40, 83, 89, 92, 199, 201, 203, 204, 212.
Польская нізіна 42.
Польща, палякі 4, 7, 15, 46, 48, 54, 74, 75, 98, 100, 114, 125, 139, 142, 144, 146, 150, 151, 152, 179, 181, 193, 206, 220, 223, 224, 239, 261, 268, 269, 270, 271, 275, 288, 311, 335.
Почап, м. 291, 296.
Прапойск, м. 65, 300, 303.
Пружана, м. 267.
Пружанскі павет 102, 199, 257, 259, 267.
Прусія 70, 155, 165, 170, 260, 266, 270, 271.
Прывітальня, парог 73.
Прыпяцкае Палесьсе 47, 94, 100, 120, 125, 149, 179, 249, 251.
Прыпяць, р. 2, 18, 27, 29, 35, 36, 37, 55, 60, 62—65, 71, 81, 85, 86, 88, 103, 111, 113, 146, 155, 191, 231, 235, 238, 252, 259, 276, 277, 281, 282.
Прэгель, р. 190.
Пскоў, м. 79, 321.
Пскоўскае воз. 78.
Пскоўская губэрня 28.
Птыч, р. 26, 36, 40, 65, 85, 252, 253, 256, 284.
Пухавічы, м. 256.
Пушкарскія парогі 76.
Пыр, р. 264.
Пышинагор, узгор'е 25, 203.

Пялік, воз. 62.
Пярэспа (прадм. Мёнску) 236.
Пясочнае, м. 68, 69, 256.

Раванічы, дв. (Ігумен.пав.) 18, 256.
Равучае воз. 85.
Рагачоў, м. 60, 193, 304.
Рагачоўскі павёт 163, 200, 298, 299, 300, 301, 305.
Рагнедзіна, с. (Рослаўск.пав.) 301.
Радамля, м. 309.
Радань, Раданская раёніна 32, 35, 46, 59, 65, 127, 197, 200, 284, 290, 298—305, 312, 315, 339.
Радашкавічы, м. 230.
Радзімічы, плямя 149, 299, 301, 303, 309.
Ражана, м. 267.
Ражаны Сток, в. (Сакольск. пав.) 268.
Райскія горы 31, 319, 326.
Ракаў, м. 171, 176, 234, 246.
Ракітненскія балоты 89.
Расія — гл. Маскоўшчына.
Ратнічанка, р. 259.
Рахманава, с. (Старадубск. пав.) 296.
Рачаўка (прадм. Смаленску) 331.
Рачыца, м. 60, 193, 283.
Рачыцкі павёт 43, 45, 95, 97, 156, 157, 170, 171, 197, 199, 276, 277, 280, 282, 283, 284.
Ржэва (Ржэў), м. 4, 146, 342.
Ржэўскі павёт 34, 200, 329, 341.
Рослаў, м. 156, 170, 194, 301, 302.
Рослаўскі павёт 32, 33, 95, 170, 171, 183, 200, 290, 298, 299, 300, 301, 302, 308.
Рослаўскія вышыні 33, 299.
Руба, в. (Віцебск. пав.) 76, 319.
Рудзішкі, м. 146.
Рудніцкая пушча 71, 103, 218, 228.
Рудня, в. (Рагачоўск. пав.) 173.
Румынія 5.
Рус. рукаў Нёмна 70.

Рыга, м. 42, 44, 45, 77, 78, 167, 180, 188, 190, 192, 208, 254, 297, 316, 322, 324, 333, 337, 338, 341.
 Рыга-Арлоўская чыгунка 192, 193, 215, 315.
 Рыжская затока 4, 77, 188, 204.
 Рэжыца, м. 174.
 Савецкая Беларусь 7.
 Саколка, м. 268.
 Сакольскі павéт 28, 125, 150, 199, 257, 259, 268, 270.
 Сакуны 125.
 Салаты, воз. 259.
 Салонікі, м. 149.
 Сафіяўка, м. 181, 296.
 Сволна, р. 78, 83, 204, 213, 327.
 Сéбеж, м. 83, 124, 150, 203, 326, 327.
 Сéбежскае воз. 78, 83, 319, 327.
 Сéбежскі павéт 6, 29, 31, 200, 319, 320, 321, 322, 326—327, 328.
 Северане, плямя 149.
 Сямяцічы, м. 274.
 Сённа, м. 318.
 Сéньнінскі павéт 31, 32, 169, 171, 177, 200, 311, 312, 313, 318.
 Сéшча, в. (Рослаўск.пав.) 170, 302.
 Сіняя, р. 83, 328.
 Скандинавія 12, 79, 80, 321.
 «Скіна», фабр. (Лéпельск. пав.) 207, 212.
 Скіфы 17.
 Слабада, в. (Чавуск. пав.) 307.
 Славечна, р. 40, 64.
 Слонім, м. 28, 125, 260, 266, 267.
 «Слонімская Швайцарыя» 27, 267.
 Слонімскі павéт 27, 86, 163, 199, 231, 257, 258, 259, 267, 287.
 Слуцак, м. 20, 125, 132, 149, 163, 174, 194, 233, 247—248.
 Слуцкі павéт (Случчына) 7, 27, 70, 93, 157, 159, 165, 174, 176, 194, 197, 199, 231, 232, 233, 234, 235, 249, 287.

Случ, р. 65, 85, 89.
 Смалéнск, м. 2, 32, 44, 45, 59, 60, 65, 100, 121, 142, 149, 150, 171, 174, 180, 182, 186, 187, 193, 243, 307, 311, 314, 322, 329, 331, 332, 333—336, 337, 339, 341.
 Смалéнска-Варшанскі клін 34.
 Смалéнскае ўзгор'e, Смалéнскае морэна 22, 29, 31, 44, 50, 59, 60, 78, 329, 336.
 Смалéнская Брама 313, 314, 333.
 Смалéнскі павéт 31, 200, 328, 329, 330, 331, 336, 338.
 Смалéншчына 6, 18, 46, 47, 49, 78, 89, 93, 109, 120, 121, 124, 128, 139, 140, 144, 145, 150, 151, 155, 156, 157, 158, 161, 163, 166, 170, 171, 176, 180, 185, 192, 197, 200, 305, 306, 307, 311, 315, 320, 321, 328—342.
 Смалявічы, м. 171, 254.
 Смаргоні, м. 25, 73, 182, 183, 219, 228—229, 230.
 Сноў, р. 66.
 Снуды, воз. 82, 202, 214.
 Сож, р. 2, 35, 36, 59, 60, 65, 96, 149, 155, 276, 283, 293, 294, 299, 300, 302, 303, 305, 306, 307, 308, 313.
 Стадолы (прадм. Клінцоў) 181.
 Старавéры 145.
 Старадуб, м. 290, 296.
 Старадубскае ўзвышшо 22, 32, 290.
 Старадубскі павéт 95, 200, 289, 290, 291, 296.
 Старобін, м. 176.
 Стары Быхаў, м. 45, 60, 169, 303, 304.
 Стакод, р. 64, 65, 285, 287.
 Ствіга, р. 283.
 Столін, м. 289.
 Стоўбцы, м. 70, 247.
 Струмень, р. 63, 285.
 Студзянец.дв.(Нéвельск.п.) 326.
 Стыр, р. 64, 65, 285, 287.
 Стэп 9, 10.

Сувалкі, м. 45, 47, 194, 268.
 Сувальскае ўзгор'e 22, 29, 47, 50, 71, 257.
 Сувальшчына 75, 195, 257.
 Судасць, р. 66, 296.
 Супрасль, м. 181, 272, 273.
 Сураж над Дзvіною, м. (Біцебск. пав.) 78, 325.
 Сураж над Іпуццю, м. (у Чарнігаўшчыне) 296.
 Суражскі павéт 95, 145, 156, 181, 185, 200, 289, 290, 291, 292, 296.
 Сухаволя, м. 268.
 Сыбір 107, 118, 123, 185, 293, 331, 341.
 С্বéнскі манастыр 297.
 С্বéржань, м. 68, 70.
 С্বібла, воз. 83, 319, 327.
 С্বір, воз. 25, 80, 82, 217, 228.
 С্বір, м. 228.
 С্বіслач, м. 267, 268.
 С্বіслач, р. 40, 62, 111, 234, 237, 238, 239, 241, 245, 246, 252, 253.
 С্বітазь, воз. 83, 84—85, 232, 251.
 С্বіткавізна, гара 273.
 С্বіцкі мох, бал. 89, 340.
 С্বяцянск-Докшыцкая морэна, ўзгор'e 22, 25, 31, 40, 60, 72, 201, 217.
 С্বяцянскі павéт 45, 80, 199, 216, 228.
 С্বяцянцы, м. 25, 74, 146, 194, 213.
 С্বяцянцы — Глыбокae, чыгунка 194.
 С্বятая Гара 25, 68, 231.
 С্বяціца, ўзгорак 173.
 С্মілавічы, м. 256.
 С্মядынь, р. 334.
 Сэйнінскі павéт 268, 269.
 Сэрвач, р.(прыт.Вяльлі) 73, 74, 90.
 Сэрвач, р. (прыток Нёмана) 73, 171, 173, 176.
 Сэргуч, р. 62, 191.
 Сялява, воз. 312.
 Сярэдне-расéйскае плоскае ўзвышшо 34.

Табольская губэрня 185.
 Талочын, м. 183, 318.
 Таляханы, м. 171, 289.
 Тарапéцкі павéт 200, 329, 337, 338.
 Тарасаўцы, гара 258.
 Таропа, р. 77, 78.
 Тацева, с. (Бéльск.пав.) 341.
 Томская губэрня 185.
 Траéцкая гара (у Мéнску) 236, 242.
 Трокі, м. 163, 228, 229.
 Трохкryжовая гара (у Вільні) 23, 222.
 Троцкі павéт 199, 217, 228.
 Трошыцы, в.(Рагачоўск.пав.) 173.
 Трубчáўск, м. 66, 290, 291, 297.
 Трубчáўскі павет 95, 200, 289, 290, 291, 293, 296, 298.
 Тугановічы, дв.(Навагр.пав.) 251.
 Тудаўляне 341.
 Тупічава (прадм. Мсыцілаву) 308.
 Тураў, м. 63, 64, 149, 186, 277, 281, 282.
 Туросьня (Казённая Туросьня), в. 181.
 Убарць — гл. Вубарць.
 Угра — гл. Вугра.
 Україна 2, 4, 5, 8, 9, 15, 16, 46, 49, 58, 60, 64, 66, 100, 107, 108, 114, 120, 142, 146, 149, 150, 152, 160, 179, 185, 187, 188, 190, 192, 193, 239, 243, 245, 247, 254, 255, 270, 271, 275, 288, 291, 295, 296, 316.
 Уладава, м. 146.
 Уладаўскія вазёры 85.
 Улла — гл. Вулла.
 Унéча, ст. 296.
 Урэчча, дв. 183, 284.
 Усурийскі край 185.
 Усьвят, воз. 338.
 Усьвят, м. 338.
 Усьвят, р. 78, 325, 337, 338.
 Ўюнішча, бал. 90.

Фінляндия, фіны 5, 12, 53, 119, 148.
Фінская затока 79.
Францыя 4, 5, 120, 255.
Фрыдрыхсграбэнскі канал 190.

Халопенічы 168, 254, 256.
Харошча, м. 181, 272, 273.
Хацімск, м. 302.
Херсон, порт 167, 190.
Хілавічы, м. 308.
Хіцемля, воз. 173, 318.
Хмосыць, р. 31, 60.
Хойнікі, м. 277, 283.

Цехановец, м. 274.
Цна, р. 89.
Цверская губэрня 328, 341.
Цяпіна, в. 213.
Цяцёрын, м. 318.

Чавускі павёт 171, 176, 177, 200, 305, 306, 307, 309—310.
Чавусы, м. 309.
Чарнігаў, м. 294.
Чарнігаўшчына, Чарнігаўская губ. 6, 16, 124, 140, 146, 150, 151, 155, 156, 157, 166, 180, 181, 185, 293.
Чарняўка, м. 176.
Чарэйскае воз. 312.
Чачэрск, м. 305.
Чашнікі, м. 31, 110, 176, 180, 207, 212, 213.
Чорнае мора 2, 8, 21, 54, 55, 60, 65, 79, 188, 190, 192, 247, 249.
Чорная Ганжа, р. 70, 71, 192, 257, 268.
Чыкаго, м. 184.
Чысыці, бал. 90, 218, 230.
Чэркаў, м. 45, 65, 194, 300, 302.
Чэркаўскі павёт 95, 185, 194, 200, 290, 298, 299, 300, 301, 302.
Чэхія 4, 5.

Шапялевічы 318.
Шашкіні, узгор'е 24, 222.
Швэдзія 5, 12, 316, 324.

Шклоў 32, 59, 60, 317.
Шкотляндия 247.
Штабін, м. 268.
Шумячы, м. 302.
Шчара, р. 28, 65, 68, 70—71, 85, 86, 191, 251, 258, 259, 260, 266, 267.
Шчорсы, дзв. (Навагр.пав.) 251.
Шчуня, воз. 214.
Шчучае, воз. 337.
Шчучынскі павет 273.
Шылінцы, в. 72.
Шэрашава, м. 267.

Эйшишкі (востраў) 264, 266.
Эса, р. 78, 191.
Эстонія 4, 5.
Эўропа 2, 4, 41, 54, 58, 62, 79, 100, 107, 120, 152, 179, 180, 247, 267.
Эўропа Заходняя 5, 19, 20, 64, 78, 98, 111, 115, 152, 188, 192, 205, 254, 323.
Эўропа паўднёвая 8.
Эўропа паўночная 15.
Эўропа сярэдняя 41, 95.
Эўропа Усходняя 8, 20, 21, 26, 62, 95, 115, 126, 153, 163, 192, 231.

Югаславія 5.
Юравічы, м. 277.

Якабштад, м. 77.
Ялёнка, пасад 296.
Яма, р. 86.
Янавічы, м. 325.
Янаў, м. (Кобрынск. пав.) 289.
Янаў, м. (Сакольск. пав.) 268.
Янішкі, м. 146.
Ярцаў Перавоз, с. (Духаўшчын. пав.) 181, 331, 338.
Ясьельда, р. 28, 36, 64, 65, 71, 85, 86, 89, 191, 192, 285, 286, 287, 288.
Ясянёц, в. 171, 173, 176, 234, 251.
Ясяноўка, м. 272, 273.
Яцьвесь, плямя 270, 287, 288.

СЪПІС РЫСУНКАЎ І КАРТАЎ, Зъмешчаных у тэксьце кнігі.

№	стр.
1. Карта: Галоўныя рысы карты Беларусі	3
2. Карта: Палітычны падзел Беларусі ў 1920 г.	6
3. Морэнны краявід	11
4. Палескі краявід	13
5. Адзін з сучасных лядавікоў	14
6. Камяністы вέрх морэннага узгор'я	17
7. Карта: Геолёгічная карта Беларусі	19
8. Карта: Узвышшы і нізіны Беларусі	22
9. Віленскае ўзгор'е каля Вільні	23
10. Бераг р. Вяльлі каля Вільні	24
11. Замковая гара ў Наваградку	27
12. Дзівіна каля Краслаўкі .	30
13. Дняпро каля Шклова .	32
14. Дняпроўск. узгор'е каля Мсціслаўля	33
15. Рачны праток на Палескі	37
16. Краявід асушанага Палесся	38
17. Палеское возера	39
18. Карта: Ізотэрмы студзеня ў Эўропе	43
19. Карта: Ізотэрмы ліпеня ў Эўропе	44
20. Карта: Гадавы лік павет-ранападкаў у Беларусі .	50
21. Зімовы краявід у цэнтральнай Беларусі	52
22. Дняпро на ўсходнія мяжы Беларусі, вышэй Дарагабужу	58
23. Бярэзіна	61
24. Р. Пряпіць ля Турава .	63
25. Р. Ішуць і грэбля на ёй каля м. Добрушу	66
26. Нёман пад Дружгейкамі .	67
27. Р. Шчара пад Слонімам .	71
28. Вяльля пад Вільняю .	72
29. Дзівіна пад Віцебскам .	75
30. Палеское возера	81
31. Воз. Сывітазь у начы .	84
32. Асушанае Палесье	90
33. Карта: Грунты Беларусі .	93
34. Пяшчаная выдма	94
35. Тайга зімою (у Віцебшчыне)	96
36. Мяшаны лес у Наваградчыне	97
37. Хваёвы бор	98
38. Расылінасыць у даліне Пряпіці	100
39. Глухі закутак у Белавежскай пушчы	102
40. Чароты ў Зарэччы	104
41. Мух сфагнум або тарфяны (<i>Sphagnum</i>)	105
42. Лініэя (<i>Linnæa borealis</i>)	107
43. Карта: Мéжы пашырэння важнейших расылінаў, праходзячыя праз Беларусь	108
44. Расыліна-паразіт ваме́ла	109
45. Паляваныне ў Белавежы .	110

№	стр.
46. Зубры	112
47. Карта: Зъмяншэньне на- сялённыя ў заходній Беларусі за час апош- ніе вайны (1914—1919)	118
48. Карта: Гушчыня нася- лённыя ў Беларусі (1897 г.)	119
49. Дыяграма: Лік жыхараў у большых месцах Бела- русы ў 1911 г.	121
50. Дыяграма: Нацыянальны склад насялённыя Бе- ларусі	123
51. Карта: Беларускія воркі	125
52. Стары гаспадар	126
53. Беларускі шляхіц	127
54. Селянін з-пад Менску	128
55. Беларускія тыпы	129
56. Жаночая вопратка з-пад Клецку	130
57. Наметка	—
58. Беларуская хата	—
59. Гумнішка, ток і пуня	131
60. Пераплот (азярод)	—
61. Вопраткі малых дзяўча- так (з-пад Слуцку)	132
62. Беларуская вёска ў Ба- рысаўшчыне	133
63. Вёска ў Наваградчыне зімою	134
64. Даўнёйшыя беларускія тыпы	135
65. Беларус (з абраза Рэпіна)	137
66. Карта: Рэлігія беларуск- насялённыя	140
67. Дыяграма: Лік вучняў у Беларусі і ў Нямеччыне	141
68. Дыяграма: Граматнасць насялённыя ў Беларусі і ў Нямеччыне	142
69. Віленскі ўніверсітэт. Астрономічная обсэр- ваторыя	143

№	стр.
70. Гістарычныя межы на прасторах Беларусі	147
71. Спрадвечныя могілкі	148
72. Дыяграма: Заняткі нася- лённыя ў Беларусі і ў Нямеччыне	152
73. Ужыццё зямлі ў Бела- русы	153
74. Сявец у Магілёў- шчыне	157
75. Араты ў Смаленшчыне	158
76. Барана «смык», якою вырабляюць пасекі	161
77. Старасвіецкая беларуск- саха	162
78. Плыты	167
79. Курорт Друскенікі	172
80. Беларускі гарсцік ста- рое работы	174
81. Палескія дзяўчаткі ў вопратках сваё работы	175
82. Дэсані (рысункі), сучас- ных беларускіх паясоў	—
83. Ганчар	176
84. Бажніца (рама для во- бразу) сваё работы	177
85. Дзераўляная конаўкі	178
86. Кашыкар	—
87. Чыгункавыя майстроўні	183
88. Беларускі гасцінец	189
89. Вясковая дарога	194
90. Над возерам у Полач- чыне	202
91. Руіны замку ў Кокен- гаўзене	205
92. Маладзіца-мяшчанка з Лепельшчыны	206
93. Плян Полацку (у XIX в.)	208
94. Полацак. Від з-за Дзвініны	209
95. Сабор Св. Софіі ў По- лацку	210
96. Царква Хрыста-Спаса ў Полацку	211
97. Дзвінск	214

№	стр.
98. Замак Дынабург у даў- нейшыя часы	215
99. Від у Краслаўцы	216
100. Вільня (Від на р. Вя- лайку, Замковую гару і цэнтр мяста)	219
101. Плян Вільні	221
102. Вільня. Ратуша і рынак перед ёю	222
103. Віленскія замкі ў XVII в.	225
104. Скульптура ў касьцёле Св. Пётры і Паўла на Антакалі	226
105. Трокі	229
106. Менск. (Від ад Плябан- скіх млыноў на мяста і на Свіслач)	234
107. Плян Менску	236
108. Менск. Узгорак пры вусыці Нямігі, на якім стаяў Менскі замак	237
109. Менск. Высокое мяста (від з поўначы)	239
110. Жоўтая царква ў Мен- ску	241
111. Менск. Адзін з уцалеў- шых замковых будынкаў	242
112. Менск. Высокое мяста у 40-х г. XIX в.	243
113. Менск. Пляц Высокага мяста	244
114. Тэатр у Менску	246
115. Нясвіж	248
116. Наваградак. Руіны замку	250
117. Даўнёйшыя тыпы сялян з Барысаўшчыны	253
118. Вясковая вуліца ў Ба- рысаўскім Пале́сьсі	254
119. Тыпы беларускіх сялян з Сакольскага пав (канца XIX в.)	259
120. Горадня у 1880 г. (Від з-за Нёмна)	261
121. Горадня. Новы замак і мост да Старога замку	262
122. Руіны Каложская цар- квы	263
123. Ліда. Руіны Стара- свіецкага замку	265
124. Жыровіцы	266
125. Беласток	271
126. Драгічын над Бугам	272
127. Супрасль	273
128. Гаць на дарозе ў Па- ле́сьсі	279
129. Беларус-палашук	280
130. Лёсавы яр у ваколіцах Мазыра	282
131. Бабруйск	—
132. Зарэчча	—
133. Пінск	288
134. Двор Парэчча у Пін- шчыне	289
135. Шкляная гута ў Дзядзь- каве Бранскага пав.	293
136. Гомель. Замак і парк	294
137. Навазыбкаў	295
138. Бранск	297
139. У Магілёўскай вёсцы Таечкі	300
140. Крычаў	303
141. Стары Быхаў	304
142. Жлобін	—
143. Мсціслаў	308
144. Узяцьце Мсціславу ў 1654 г. маскоўскім войскам	309
145. Красенскі гасцінец	311
146. Ворша. Від з Дняпра	314
147. Магілёў	315
148. Старасвіецкая ратуша ў Магілёве	317
149. Старасвіецкая ратуша ў Шклове	—
150. Даўнёйшы дзераўляні замак (гарадок) над возерам	321
151. Віцебск	323

№	стр.
152. Старасьвіцкая дзераў- ляная царква ў Віцеб- ску (беларуская архі- тэктура)	324
153. Мэста Сёбеж	326
154. Люцынскі замак (у XVIII в.)	327
155. Тыпы й вопраткі вяско- вых беларусак з Сма- лёншчыны	332

№	стр.
156. Торг у Смалёнску	334
157. Смалёнская прыстань на Дняпры	336
158. На ярмарцы ў Дарага- бужы. Спаканыне бе- ларусаў з маскоўцамі	341
159. Адам-Ганоры Кіркор (партрэт)	343

ПАСЬЛЯСЛОЎЕ

Кніга «Географія Беларусі» належыць пяру таленавітага вучонага і палітычнага дзеяча Аркадзя Смоліча (1891—1938). Яна стваралася пад час самавызначэння беларусаў як нацыі, барацьбы яе лепшых сыноў за самастойны дзяржаўны быт свайго народа.

А. Смоліч быў адным з найруплівейшых і самаахвярных дойлідаў беларускай дзяржаўнасці. Ягоным палітычным ідэалам сталася незалежная Беларуская Дэмакратычная Рэспубліка. Да беларускага адраджэнцкага руху Смоліч далучыўся ў 1910 г., будучы студэнтам Нова-Аляксандраўскага інстытуту сельскай гаспадаркі і лесаводства ў Пулавах. У 1914 г. у часопісах «Раніца» і «Лучынка» ён дэбютаваў эцюдамі на навукова-папулярныя і грамадзкія тэмы. З вясны 1917 г. А. Смоліч — адзін з дзейных лідэраў Беларускай Сацыялістычнай Грамады ў Менску, рэдактар яе друкаванага воргану газеты «Грамада», плённы публіцыст. Пазней, калі БСГ дэферэнцыявалася і з яе вылучыліся трох плыні, ён стаў ідэолагам і тэарэтыкам (аўтарам праграмы) Беларускай Сацыял-Дэмакратычнай Партыі.

Асноўная перадумова пераходу да сацыялізму бачыцца аўтару праграмы БСДП не ў дыктатуры пралетарыяту, а ў дэмакратычным рэспубліканскім ладзе. Грунтуючыся на парламенцкім спосабе народадзядзя, на такіх найважнейшых заваёвах грамадзтва, як «свабода слова, друку, сходаў, грамадаў, хаўрусаў, свобода сумлення, незачэпнасць асобы, дому, перапіскі, агульная роўнасць усіх грамадзян» перед законам, аддзяленыне царквы ад дзяржавы» можна, на думку Смоліча, падрыхтаваць «будучых творцаў сацыялістычнага парадку, арганізатараў, працаўнікоў сацыялістычнай рэспублікі». Но менавіта дзяякоўчы сацыяльным і палітычным рэформам, якія можна зъдзейсніць толькі ў дэмакратычных умовах, «вызвалеяцца ад падняволынае адміністрацыянае апекі асоба чалавека, што дасыць ёй магчымасць вольна і шырока разывіць свае прыродныя здольнасці,

ухіліць нездаровыя дэмаралізуючыя ўплывы няволі і ўціску».

Не пазбаўлены цікавасці пагляд беларускага сацыял-дэмакрата на будучыню нацыяў. «Тварыць па-за межамі нацыянальнасці, — пісаў А. Смоліч, — немажліва. І народ, звольнены ад капіталістычнага вызыску, таксама, як і ў цяперашнія часы, будзе выяўляць сваю найвышэйшую творчасць у нацыянальных формах. А значыць, і ўсёлюдскі прагрэс, які ёсьць творчасцю перадусім, будзе ісьці нацыянальнымі шляхамі і прывядзе чынам не да асіміляцыі народаў, а толькі да вышэйшых форм іх згоднага жыцця, працоўнага інтэрнацыоналу».

На працягу 1917 — 1920 гг. А. Смоліч удзельнічаў практична ва ўсіх акцыях, звязаных з вызначэннем лёсу Беларусі, будучыні яе народу. Ён быў актыўны на абодвух зьездах беларускіх партыяў і арганізаціяў увесну і летам 1917 г. У сінегні 1917 г. Смоліч — удзельнік Усебеларускага зьезду, які абвясціў у Беларусі дэмакратычна-рэспубліканскі лад. У лютым-сакавіку 1918 г. ён — адзін з ініцыятараў ідэі суверэннасці Беларусі. Як радны Беларускае Народнае Рэспублікі належаў да творцаў акту 25 сакавіка. У першым беларускім урадзе, Народным Сакратарыяце, Смоліч займаў пасаду сакратара асьветы.

Перад маладымі барацьбітамі за адроджаную, суверэнную Беларусь ляжаў непачаты край працы, вялікай і малой. Смоліч самааддана падзяляў агульнную ношу... Клапаціўся пра стварэнне трывалых перадумоў для росту грамадскае съведамасці, духоўнасці. Арганізоўваў курсы беларусазнаўства і сам з іншымі чытаў на іх. Рупіўся вакол заснавання культурна-грамадзкага таварыства «Бацькаўшчына». Узначаліў камісію, у якой сабраўся цвіт беларускае навукі — акадэмік Карскі, прафесары Даўнар-Запольскі, Завітневіч, дзеля хутчэйшага адкрыцця ўніверсітету ў Менску. Адначасова ўвесь 1918 год, застаючыся службоўцам статыстычнага бюро Менскага губернскага земства, дабіраў матэрыялы з географіі і эканомікі Беларусі, працаў з падручнікам. Ведаў, якое неацэннае значэнне мае асьвета для духоўнай кансалідацыі народу, што толькі-толькі пацягнуўся да съведамага жыцця.

У кастрычніку 1918 г. А. Смоліч быў пасланы ў Горадню для пашырэння базы вызвольнага руху, рэалізацыі ідэі беларускай суверэннасці. Але неўзабаве Горадзеншчыну занялі легіёны толькі што паўсталай з працяглага палітычнага нябыту Польшчы. Яны сталі нішчыць кволыя паразкі беларускага

дзяржаўнасці, перасъедаваць яе творцаў, і Смоліч перабіраеца ў Вільню. Там у 1919 г. дапрацоўвае і выдае «Географію Беларусі», першую і, пэўна ж, галоўную сваю кнігу.

«Географія Беларусі» Аркадзя Смоліча — паважны навуковы твор і адначасова жывы, пранікнёны аповяд пра беларускую зямлю, яе прыроду, гаспадарку і народ. У сваім часе яна атрымала шырокое грамадзкае прызнанне, сталася незаменнаю кропіцтвою радзіманаўства, добра прычынілася да самапазнання беларусаў.

У 1920 — 1922 гг. А. Смоліч працуе выкладчыкам Віленскай беларускай гімназіі, чытае геаграфію на настаўніцкіх курсах, становіцца адным з заснавальнікаў і першым старшынёй Таварыства беларускага школы, якое пазней адыграло немалую ролю ў барацьбе працоўных Заходняй Беларусі за нацыянальную школу і культуру. Смоліч глыбока разумеў, якое вялікае значэнне мае нацыянальная адукацыя, школа ў жыцці народу. «Абудзіць масы народу ад застою, заклікаць іх да разумнага грамадзянскага жыцця, да культурнай творчасці можа толькі нацыянальная школа, — пісаў ён. — Нацыянальнае выхаванье аздараўляе і асвяжает народныя сілы, выкрывае скаваныя здольнасці народу, нясе яму духоўную моц, багаціць думку, правільна развівае яго розум».

Пагляд Аркадзя Смоліча на школу, на значэнне роднай мовы для ўзгадаванья дзіцяці грунтаваўся на досьведзе, перажытым яго народам, ім самім. Некаторыя яго сілагізмы належаць да вечных ісьціннаў, як, напрыклад, гэты: «Асноваю нацыянальнае школы служыць родная мова — адзнака нацыі, яе духоўны твар. Мова зьбірае ў сабе ўсё, што мае дух нацыі. Няма ў нацыі нічога ні малога, ні вялікага, чаго б мова не ведала. Без мовы не адбываецца творчасць народу. Накуль жыве мова, датуль жыве і народ, датуль і нацыянальнае выхаванье будзе мець вялікую вагу і значэнне. Адабраць у народу мову — значыць спыніць яго развіццё, паставіць на дарозе яго культурнай творчасці глухую перагородку. Эпоха занядбу мовы ў жыцці нацыі — гэта эпоха занядбу ўсяго жыцця народу, спыненне працы народу: гэта нацыянальная хвароба, саме горшае няшчасце, якое можа здарыцца ў цэлага народу».

Аднак адной асьветнай справай ў Вільні, з яе гістарычнымі, культурнымі беларускімі традыцыямі, А. Смоліч не абмяжоўваўся. Удзельнікі кааператыўнага руху на Віленшчыне браты Канчэўскія, М. Арэхва, Э. Будзька ды іншыя на пачатку 20-ых гадоў

пасьляхова спалучалі задачы сацыяльнай абароны інтэрсаў насељніцтва з нацыянальна-асьветнымі вызвольнымі мэтамі. Смоліч далучаецца і да гэтае дзялянкі грамадзкае працы: яго абіраюць сябрам управы Віленскага хаўрусу кааператараў, прызначаюць інструктарам аддзелу. Аднак кіраўніцтва польскай кааперацыі, якому самастойныя беларускія кааператывы былі косткай у горле, павяло з імі актыўнае змаганьне і пасъля двухразовай зъмены управы, арышту старшыні гэтага хаўрусу кааператараў Віленшчыны ўдалося, нарешце, падпарадковаць яго свайму верхавенству. Не давалі польскія адміністрацыйныя ўлады магчымасці шырэй разгарнуць і асьветную працу. На кожным кроку вязалі руکі, па-езуіцку ладзілі перашкоды.

Як палітык і эканаміст Аркадзь Смоліч бачыў адкрыта каланіялісцкую скіраванасць палітыкі польскага ўраду ў дачыненьні да беларускіх земляў. Перспектывы беларускага нацыянальна-вызвольнага руху ў межах Польшчы бачыліся яму праблематычнымі. А тым часам БССР з яе шасьцю паветамі быў Менскай губерні, якая напачатку здавалася чиста каньюнктурным тварэннем, фікцыяй, нечакана съведчыла аб реальных здабытках беларусаў на Усходзе. Напрадвесні 1921 г. сялянства там атрымала памешчыцкія, царкоўныя і так званыя скарбовыя землі ў сваё распараджэнне, рэспубліка пакрылася досьць густою сеткай беларускіх школаў, а ўвесень гэтага ж году расхінуў дзяўверы Беларускі дзяржаўны універсітэт.

Гэта былі пераканаўчыя аргументы на карысць Саветаў, іх нацыянальнае палітыкі. І ведаў пра гэта А. Смоліч не толькі з перыядычнага друку ды лістоў, што ішлі поштою, а і з больш надзеіных, перадававых з аказіяй Дзяржаўная мяжа тады яшчэ не тварыла жалезнай заслоны. З январы 1922 г. Смоліч на заказ наркамата асьветы БССР пераапрацоўвае, дапаўняе сваю «Географію Беларусі». Наклад другога выданняня кнігі, выдадзенай Віленскім выдавецтвам Б. Клецкіна, ідзе ў асноўным праз граніцу, у Менск.

У 1922 г. А. Смоліч канчаткова праводзіць рысу пад сваёй палітычнай дзеянасцю і яшчэ да амністыі Савецкага ўраду дзеячам БНР пераезджае ў Менск для культурна-навуковай працы. Спачатку працуе ў наркамаце земляробства, дзе становіцца, паводле словаў наркома З. Прышчэпава, адным з самых дасьведчаных і аўтарытэтных беларускіх съпесы-ялістаў у галіне эканомікі і аграноміі. З 1923 г.

пачынае чытаць курс географіі Беларусі ды іншых краінаў у Белдзяржуніверсітэце, стварае ў ім кафедру краязнаўства, географічны кабінет. Ініцыюе скліканье напачатку Менскай, а затым і Усебеларускай краязнаўчых канферэнцыяў, непасрэдна прычыняеца да заснавання часопіса «Наш край». Лапідарна і дакладна акрэсцілівае задачы краязнаўчага руху. Бачыць у ім гарантую таго, што «Беларусь перастане быць краем, невядомым для саміх беларусаў».

У 1924 г. Аркадзь Смоліч у складзе камісіі Дзяржплану БССР праводзіць раянаваныне тэрыторыі рэспублікі, падзяляе яе на 10 адміністрацыйна-гаспадарчых акругаў. Праектуе выданыне часопісу «Плуг», дарадчыка і памочніка земляроба. У 1925 г. абіраецца правадзейным сябрам Інстытуту беларускай культуры, намеснікам яго старшыні. Арганізуе яго навукова-дасьледчую і выдавецкую працу, клапоціцца аб пашырэнні ў сістэме інстытуту прыродазнаўчых навук. Прыйкладае намаганні для адкрыцця ў Горы-Горках сельскагаспадарчай акадэміі і Навукова-дасьледчага інстытуту сельскай гаспадаркі і лесаводства ў Менску. У 1927 г. становіцца першим беларускім прафесарам географіі.

У калектыўных зборніках і асобнымі выданнянямі выходзяць навуковыя працы А. Смоліча «Эканамічнае становішча Беларусі перад вайной і рэвалюцыяй», «Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка і яе акругі», «Тыпы географічных ланшафтаў Беларусі» (абаронена як дысертация), «Арганізацыя сялянскай гаспадаркі ў раёнах Цэнтральнай Беларусі», «Географічны і тапаграфічны нарыс Заходній Беларусі», «Насельніцтва Заходній Беларусі, яго нацыянальны і прафесіональны склад»...

Вывучаючы сельскую гаспадарку як прыярытэтную галіну беларускай эканомікі, дасьледчык бачыў, што яна мае свае асаблівасці, абумоўленыя прыродай і гісторычна. Рэч у тым, што ў разьвіцці сялянскай гаспадаркі на Беларусі немалую ролю адыграў фактар практичнай адсутнасці тут ужо з XVI ст. супольнай формы землекарыстання. А. Смоліч ведаў, і ў гэтай думцы яго ўмацоўвалі дасьледваныні А. Котава, Л. Літашэнкі, што беларуская сялянская гаспадарка па інтэнсіўнасці і культурнасці ў нейкай меры апярэдзіла гаспадаркі разьвітых рэгіёнаў Еўропы. Таму, лічыў ён, шматгадовы досьвед беларускага селяніна трэба рацыянальна выкарыстаць у сучасным землеўладніцтве.

Ягоныя пагляды падзялялі беларускія вучоныя-аг-

арнікі С. Скандракоў, А. Трахімаў, І. Кісякоў, эканаміст Г. Гарэцкі ды іншыя. Знаходзілі яны разуменне і падтрымку ў тагачаснага кіраўніцтва наркамату земляробства. У 20-ых гадох досьць паспяхова ішло разывіццё сялянскіх гаспадарак, выдзяленыне гаспадароў на хутары і пасёлкі. Маладзейшыя беларускія эканамісты і аграрнікі працавалі пад дэвізам «Зробім Беларусь Даніяй». Неўзабаве вучоныя і практикі сельскага будаўніцтва ў Беларусі будуць асуджаны і жорстка пакараны ўзмажнелым таталітарызмам, за сваю навуковую ініцыятыву і грамадзянскі парыў пойдуць на Гальгофу. Смоліч падзеліць іх лёс. Але яшчэ была сярэдзіна 20-ых і новае грамадзтва не склалані буры. Яно больш-менш нормальна працавала. Смоліч мусіў на нейкі час адхіляцца ад навуковай працы, дакладней спалучаць яе з утылітарнымі заданнямі. Адгукайшыся на заказ асьветнага ведамства, пісаў «Кароткі курс географіі Беларусі», і ў саўтарстве з М. Азбукіным «Географію пазаэўрапейскіх краёў».

На пошуках, новыя падыходы Аркадзя Смоліча ў географічнай навуцы зважае навуковая грамадзкасць краіны. За дасьледваньні «Разъмяшчэнне насельніцтва на тэрыторыі Беларускай ССР» і «Сельскагаспадарчыя раёны, папярэдняя схема і метадалагічны ўвагі» Рускае географічнае таварыства ўзнагароджвае беларускага вучонага малым залатым медалём. Патрыярх географічнай навукі П. П. Сямёнаў-Цяншанскі вітае Смоліча як дасьледчыка-наватара, прарочыць перспектыўнасць яго навуковаму кірунку ў географії.

Нарэшце, збываецца адна з запаветных мараў Смоліча-вучонага, патрыёта: на базе Інбелкульту адкрываецца Беларуская Акадэмія Навук, жыццядзейныя асновы якой, яе статут ён распрацаваў разам з С. Некрашэвічам, У. Ігнатоўскім і В. Ластоўскім. Акадэмія, паводле думкі А. А. Смоліча, павінна завяршыць «працэс нацыянальна-культурнага адраджэння Беларусі і паставіць яе, зусім яшчэ нядайна ўбогую і цёмную, у шэраг перадавых культурных краінаў сьвету».

Пры канчатковым усталяваньні таталітарнай сістэмы ў СССР, што рабілася пад выглядам пабудовы сацыялізму, навуковая і мастацкая інтэлігенцыя сталася першай яе ахвярай. Улетку 1930 г. А. Смоліч у ліку ста з лішнім беларускіх навукоўцаў, грамадзка-палітычных дзеячоў і пісьменнікаў быў арыштаваны, а у красавіку 1931 г. пастановай несудовага

органа ОГПУ высланы на Урал. Пасля заканчэння тэрміну адміністрацыйнай высылкі ў 1935 г. вучоны жыў у Ішыме Омской вобласці, працаваў у райкал-гассаюзе, выкладаў географію ў жывёлагадоўчым тэхнікуме, чытаў лекцыі на курсах удасканалення настаўнікаў. Уначы з 17 на 18 чэрвеня 1937 г. быў другім разам арыштаваны і роўна праз год расстрэляны ў Омской турме. Канчаткова рэабілітаваны ў 1988 г.

Гэтае, фактычна пятае, выданье (калі ўлічваць яшчэ перапрацаванае менскае выданье 1925 года, якое выйшла пад назовам «Кароткі курс географіі Беларусі») «Географіі Беларусі», якая сёння вяртается да чытача, зроблена з трэцяга віленскага. Кніга напісана аўтарам не паводле палітычна-адміністрацыйных межаў Беларусі, як яны склаліся на пачатку 20-ых гадоў, а згодна з яе этнічнымі рубяжамі.

«Вось жа, калі б тыя беларусы, што прачытаюць гэтую кнігу, — пісаў Аркадзь Смоліч у прадмове да першага яе выдання, — зацікавіліся сваёй Бацькаўшчынаю, каб узяліся самі за глыбейшае навуковае пазнаньне яе ці асобных праяваў яе жыцця, каб заахвоціліся шукаць і бачыць яе арыгінальнае харасць, дык бы аўтар лічыў свою працу дайшоўшай мэты. А калі б у іх хоць крыху пабольшала замілаваньня да свае роднае многапакутнае стараны, такой простай і разам цудоўнай, нават у часы заняпаду свайго поўнай велічу і схаваных сілаў, каб яны паверылі ў яе вялікую будучыню і дзеля будучыні гэтай шчыра працаваць і змагацца пачалі, тады б аўтар быў бы папраўдзе шчасльівы». Ці ж праз семдзесят чатыры гады гэты спадзеў-зварот страйці сваю актуальнасць? Ці адзін з апосталаў 20-ых гадоў не прамаўляе і да нас?

Арсень Ліс

З Ъ М É С Т.

Прадмовы Стр. III—IV

Агульны агляд Беларусі.

У С Т У П.

§ 1. Географія Бацькаўшчыны	1
§ 2. Кarta Беларусі	2
§ 3. Прастор і насялённыне Беларусі ў параўнаньні з іншымі краямі	4
§ 4. Адміністрацыйны і палітычны падзéл Беларускага зямлі .	6

ПРЫРОДА БЕЛАРУСІ (ФІЗЫЧНАЯ ГЕОГРАФИЯ).

I. Выгляд паверхні зямлі.

§ 5. Агульныя ўвагі аб прыродзе Беларусі	8
§ 6. Важнейшыя тыпы беларускіх краівідаў	9
§ 7. Лядавіковы перыод гісторыі нашае стараны	12
§ 8. Беларусь у старэйшыя геолёгічныя эпохі	18
§ 9. Узвышшы Беларусі	20
§ 10. Заходняя узвышшы	22
§ 11. Паўночна-ўсходняя узвышшы	29
§ 12. Нізіны Беларусі	35

II. Клімат Беларусі.

§ 13. Кліматычныя ўплывы. Вятры	41
§ 14. Тэмпература паветра	43
§ 15. Паветраныя ападкі	48
§ 16. Поры году ў Беларусі	51

III. Абводненыне Беларусі.

§ 17. Беларускія ракі	54
§ 18. Вадазборнік Чорнага мора	58
§ 19. Вадазборнік Балтыцкага мора	66
§ 20. Гістарычнае значэнныне ракаў	79
§ 21. Вазёры	80
§ 22. Балоты	86

IV. Жывая прырода.

	Стр.
§ 23. Грунты Беларусі	91
§ 24. Расыліннасць Беларусі	95
§ 25. Паходжаныне расыліннасці да мяжы пашырэння расыліннаў у Беларусі	100
§ 26. Сывёт жывёлаў	116
§ 27. Беларусь, як фізычна географічна краіна	113

НАСЯЛЕНЬНЕ БЕЛАРУСІ І ЯГО ГАСПАДАРНАЯ ДЗЕЙНАСЦТЬ.

V. Этнографічны агляд.

§ 28. Лік, разъмяшчэнне, рух і падзéл насялёння Беларусі	117
§ 29. Беларусы	123
§ 30. Нацыянальныя мёншасці	142
§ 31. Этнографічныя і гістарычныя мяжы Беларусі	145

VI. Сельская гаспадарка.

§ 32. Земляробства	152
§ 33. Засёвы і ўраджай палявых расылінаў	154
§ 34. Сыстэмы або спосабы земляробства	160
§ 35. Гарадніцтва, садоўніцтва і пчаллярства	162
§ 36. Гадоўля скакіны	164

VII. Прамысловасць і гандаль.

§ 37. Лясныя промыслы. Рыбацтва	166
§ 38. Мінеральныя багацці да іх здабываньне	169
§ 39. Рамяслы	173
§ 40. Храбрычна-заводзкая прамысловасць	179
§ 41. Адходныя промыслы і эміграцыя	184
§ 42. Гандаль	185
§ 43. Дарогі	188

§ 44. Дзялённіне Беларусі на краіны	195
Табліца: Паветы Беларусі	199

Паасобныя краіны Беларусі.

	Стр.
I. Палацкае Наддзвінне	201
II. Віленская краіна	217
III. Менская краіна	231
Верхнебярэзінская краіна	252
IV. Наднёманская краіна (Горадзеншчына)	257
Надбужанская краіна (Падлясьсе)	269
V. Вялікая Палеская нізіна	276
Піншчына	284
VI. Беларускі лесастэп	298
Радань (Паўднёвая Магілеўшчына)	298
VII. Дняпроўскае ўзгор'е	305
Мсьціслаўшчына	305
Варшанская краіна	311
VIII. Віцебская краіна	319
IX. Смаленшчына	328
<hr/>	
Што чытаць па географіі Беларусі	343
Альфабэтны съпіс географічных найменняў	346
Съпіс рисункаў і картаў	361
Пасъляслоўе	365
Зъмест	371
<hr/>	

Навукова-папулярнае выданне

Смоліч Аркадзь Антонавіч

ГЕОГРАФІЯ БЕЛАРУСІ

4-е выданне

Асобныя выхадныя звесткі даюцца
на жаданні заказчыка.

Рэдактар Г. П. Касцялецкая

Мастак, мастацкі рэдактар Г. І. Мацур

Тэхнічны рэдактар С. Л. Сармант

Камп'ютэрная вёрстка С. Л. Сармант, М. І. Лазука

Аператар Т. А. Касцяневіч

Карэктары Л. П. Жыткавец, Р. І. Іваненка

Выданне падрыхтавана да друку на камп'ютэрнай
сістэме выдавецтва «Беларусь».

Падп. да друку з арыгінала-макета 24.06.93. Фармат
60×90 1/16. Папера кн.-часоп. Гарнітура Балтыка. Ум.
друк. арк. 24,0. Ум. фарб.-адб. 24,25. Ул.-выд. арк. 24,74.
Тыраж 10 000 экз. Зак. 349.

Ордэна Дружбы народаў выдавецтва «Беларусь» Міні-
стэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь. Ліцэнзія №
2. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграф-
камбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.